SLOVENSKÁ REČ

časopis Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied pre výskum slovenského jazyka

HLAVNÝ REDAKTOR
Štefan Peciar
VÝKONNÝ REDAKTOR
František Kočiš
REDAKČNÁ RADA
Ferdinand Buffa, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Mária Ivanová-Šalingová, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Pavel Ondrus, Štefan Peciar, Jozef Ružička

REDAKCIA
884 16 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

J. Horecký, Sústava desubstantívnych substantív v spisovnej slovenčine 129
Š. Ondruš, Prvotný význam a pôvod slova dlh 136
L. Uhlířová, O frekvenci větných členů v souvislém textu 141
M. Majtán, Dva typy predložkových zemepisných názvov 146
J. Mlacek, Syntax prvých dedinských poviedok M. Kukučína 149

DISKUSIE

J. Rybák, Vyjadrenie príčiny spojkami *že* a *lebo* 159
V. Uhlár, Zvukové hodnoty slovenčiny a výslovnosť tvarov *prosieb, kresieb* 164
M. Ivanová-Šalingová, Slovenské ekvivalenty k českým výrazom *nemluva, němota* 168

SPRÁVY A POSUDKY

Samo Mazúr šesťdesiatpäťročný. J. Sabol . 171
Súpis prác Sama Mazúra za roky 1941—1973. L. Dvonč 172
Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 1973. J. Horecký . 175
Oravec, J. — Laca, V.: Príručka slovenského pravopisu pre školy. J. Findra . . . 180
Straková, V.: Substantivní derivace (v ruštině a češtině). K. Buzássyová 185

ROZLIČNOSTI

Chata — chatárit, chatovať. F. Kočiš . . . 188
Epikurejec, epikurejský, či epikurovec, epikurovský. M. Semjanová 189
Zvláštnôstka. L. Dvonč 190
Kielce — kielecký. L. Dvonč 192

SLOVENSKÁ
REČ

ROČNÍK 39 — 1974

Ján Horecký

SÚSTAVA DESUBSTANTÍVNYCH SUBSTANTÍV V SPISOVNEJ SLOVENČINE

0. Ako základný problém pri opise sémantickej stránky odvodených slov sa vyzdvihuje otázka systémového opisu pomocou sémantických príznakov. V oblasti substantív odvodených od podstatných mien sa poukazuje na kritériá pre určovanie sémantických príznakov. Sú to jednak tradičné kritériá, založené v podstate na slovotvorných formulách (definíciách), jednak systémové kritériá, založené na výbere takých sémantických príznakov, ktoré umožňujú konštruovať hierarchicky usporiadaný systém týchto sémantických príznakov. V našej štúdii sa znázorňuje tento systém aj v podobe stromu. V závere sa upozorňuje na problematiku modifikačných kategórií (kolektíva, deminutíva a augmentatíva, prechýlené slová), ktoré sa priraďujú k jednotlivým sémantickým príznakom v načrtnutom systéme.

1. Pri pokuse o generatívny opis slovnej zásoby sa ako základná uvádza štruktúra

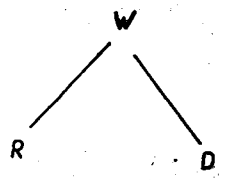

kde W = slovo, R = koreňová morféma, D = derivačná morféma (Horecký, 1968). Táto štruktúra je bežná napr. pri prídavných menách odvodených od slovies. Ale pri ostatných odvodených slovách býva v základe zložitejšia štruktúra, znázornená napr. takto:

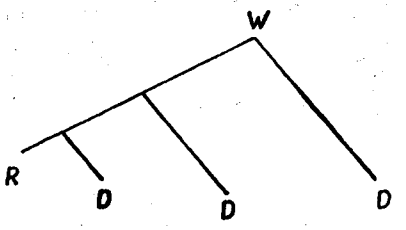

Pri sémantickom opise takýchto štruktúr sa skúmajú jednak sémantické príznaky jednotlivých derivačných morfém a z nich sa vyvodzuje význam celých odvodených slov, jednak sa skúma sémantický vzťah medzi koreňovou morfémou a derivačnými morfémami (Horecký, 1971). Vychádza sa tu z predpokladu, že v koreňovej i derivačnej morféme musia byť isté spoločné sémantické prvky, ktoré ich práve umožňujú spájať. Ak je napr. v substantívnej koreňovej morféme sémantický príznak veci, treba v nej predpokladať aj sémantický príznak miesta, ktorým sa práve umožňuje odvodzovať od názvov vecí názvy miesta. Hoci je tento predpoklad dosť logický, predsa nie je ešte jasné, ako zahrnúť všetky prípady (pričom ide o prípady sémanticky značne rozdielne) do jednej schémy. Ďalej nie je jasné, či je možné, resp. aj potrebné v každej koreňovej morféme predpokladať viaceré sémantické príznaky, teda napr. sémantické príznaky miesta, veci, nástroja, resp. aj zamestnania a príslušnosti. Pri takomto postupe by vznikla zaujímavá klasifikácia koreňových morfém, v ktorej by sa ukázalo, že od istých substantívnych koreňových morfém možno odvodzovať meno miesta, meno zamestnania i príslušnosti, od iných nie, resp. v inom rozsahu. Ako príklad možno uviesť koreňovú morfému *stroj* a odvodené slová *strojník, strojár, strojovňa, strojáreň,* resp. *loď — lodník, lodiar, lodenica, loďstvo* a pod.

Menej zložitá je táto otázka pri derivačných morfémach. Pravda, tu zase vystupuje výrazne do popredia otázka homonymity, resp. homofónnosti prípony v takých dvojiciach ako *školník — chodník.*

Derivačné morfémy a ich význam však môžu byť východiskom aj pri postupe od obsahu k forme. Predpokladá sa tu, že význam derivačnej morfémy dáva vlastne význam celému odvodenému slovu. Tento postup je v tvorení slov tradičný a vcelku osvedčený. Nie sú tu však doriešené najmä tieto dve otázky: čím sú odôvodnené tradičné sémantické typy uvádzané ako názvy miesta, názvy činiteľa a pod. a do akej hĺbky, ako podrobne treba tieto tradičné delenia uvádzať pri opise konkrétnej oblasti.

Dôvod pre bežne používané sémantické typy odvodených slov treba vidieť predovšetkým v tradícii, v zdravom rozume, ktorý vie dosť presne oddeliť názov osoby od názvu veci a pod. Ale táto opora zlyháva, ak sa ide do väčšej hĺbky a ak sa napr. zisťuje, že v názvoch miesta možno odlíšiť také názvy, ktoré označujú miesto na uloženie pomenovanej veci, a také názvy, ktoré označujú miesto na výrobu pomenovanej veci *(strojovňa — strojáreň).*

Preto treba nájsť objektívne kritériá.

Pri skúmaní významu slovies sú už isté výsledky, založené predovšetkým na vlastnosti slovies, že sú ústredným prvkom v intenčnom sys-

téme a že teda ich význam, resp. sémantické príznaky možno overovať na možnosti alebo nemožnosti spájania s istými sémanticky nevyhnutnými prvkami, ako je agens, patiens, nástroj a pod. (Fillmore, 1971; Chafe, 1970; Moskaľskaja, 1973; Šaumian, 1972).

V oblasti odvodzovania slov takáto možnosť v podstate nejestvuje. Jednako však istý overovací prvok sa dá vidieť v možnosti spájania slov istého sémantického typu s istými prídavnými menami. Možno napr. s istotou tvrdiť, že prídavné mená ako *smelý* sa spájajú iba s menami osôb *(smelý námorník)* a s abstraktnými menami *(smelý plán)*, ale nie s názvami vecí *(smelý blatník)*. Prídavné mená ako *chlpatý, hranatý* sa zase spájajú s konkrétnymi názvami vecí, nie s abstraktami. Prídavné mená typu *široký* sa prednostne využívajú pri menách miesta a pod.

Túto vlastnosť možno formulovať aj tak, že ak vymedzíme význam daného slova ako systém sémantických príznakov, príslušné adjektíva (a to aj vtedy, ak sa tiež vymedzujú ako systém sémantických príznakov) možno chápať ako okolie systému substantív.

Druhé kritérium pre voľbu sémantických príznakov má tiež systémový charakter: sémantické príznaky sa vyberajú tak, aby sa ich pomocou dali klasifikovať všetky členy daného slovotvorného priestoru (napr. všetky deverbatívne adjektíva, všetky desubstantívne substantíva) na základe binárneho členenia na kladné a záporné vlastnosti. Z tejto zásady vyplýva, že treba najprv jasne vymedziť všeobecnejšie sémantické príznaky, postupne vyberať menej všeobecné, určiť ich hierarchiu a tým vlastne vybudovať systém sémantických príznakov. Vidieť, že pri klasifikácii treba ísť do takej hĺbky, ako to dovoľuje systém sémantických príznakov, ako aj to, ktorý sémantický príznak je nadradený, ktorý podradený (a čomu nadradený či podradený).

2. Podľa týchto zásad bol už opísaný slovotvorný priestor adjektív (deverbatívnych i desubstantívnych), ako aj deverbatívnych substantív (Horecký, 1973). Pri opise slovotvorného priestoru desubstantívnych substantív vznikajú niektoré ďalšie problémy, a to aj preto, že ide o rozsiahlu a sémanticky značne diferencovanú oblasť.

Ako vyplýva už aj z tradičných opisov, základným kritériom je delenie na názvy osôb a názvy vecí. Preto hierarchicky najvyšším kritériom v tomto slovotvornom priestore je životnosť, resp. neživotnosť. Ale pretože názvy zvierat sa spravidla zaraďujú k názvom vecí, vyberáme tu príznak „ľudskosti", v podobe symbolu HUM (humanus).

V názvoch osôb, charakterizovaných teda sémantickým príznakom +HUM, rozlišujú sa tradične mená zamestnania, mená príslušnosti a mená nositeľov vlastností. Veľmi zreteľne sa vyčleňujú mená zamestnania na základe pomenovania vyrábaného predmetu *(stolár je ten, kto vyrába*

stoly). Tento význam vyrábania možno azda najvýstižnejšie zachytiť sémantickým príznakom efektora (EFF), a to najmä na rozdiel od takých prípadov, kde nejde o vyrábanie, ale o istý druh starostlivosti o pomenovaný predmet. Ide o slová ako *záhradník, rybár.* Tento vzťah sa vyjadruje sémantickým príznakom afektora (AFF). V skupine substantív so sémantickým príznakom +EFF a +AFF treba ďalej rozlišovať, či ide o konkrétny alebo abstraktný základ (*murár* proti *opravár, rybár* proti *ruštinár*), preto sa obidvom ešte priraďuje sémantický príznak konkrétnosti (CONCR). Zvyšné slová v skupine +HUM možno vyčleniť ako názvy vyjadrujúce príslušnosť sémantickým príznakom adherentnosti (ADH), a to jednak podľa príslušnosti k miestu *(dvoran)* so sémantickým príznakom +LOC, jednak k istej organizácii *(zväzák)* so sémantickým príznakom –LOC. Napokon sú tu mená označujúce nositeľov vlastnosti vydelené sémantickým príznakom HAB (majúci): slová ako *brucháč* majú sémantický príznak +HAB, slová ako *chlapák* majú sémantický príznak –HAB.

Pri názvoch osôb sa nedá využiť kritérium spájateľnosti s prídavným menom v celku, sú tu iba ojedinelé prípady. Napr. s menami charakterizovanými sémantickými príznakmi EFF a AFF sa spájajú prídavné mená typu *usilovný,* s ostatnými nie.

V skupine neživotných mien (so sémantickým príznakom –HUM) sa ako hierarchicky najvyšší ukazuje sémantický príznak konkrétnosti (CONCR), pričom k menám so sémantickým príznakom –CONCR (teda k abstraktným) patria mená vlastností. Podľa sémantického príznaku vlastnosti (QUAL) sa členia na mená vlastností typu *priateľstvo* so sémantickým príznakom +QUAL a ostatné so sémantickým príznakom –QUAL, napr. *potravinárstvo, ruština.* So slovami charakterizovanými sémantickým príznakom +QUAL sa obyčajne spájajú také prídavné mená ako *trvalý, stály, večný,* so slovami majúcimi sémantický príznak –QUAL sa takéto prídavné mená nespájajú. Podrobná klasifikácia slov –QUAL už nie je otázkou systému, ale skôr otázkou konkrétneho významu vznikajúceho pri styku systému s okolím.

Konkrétne desubstantívne substantíva sa členia predovšetkým na základe sémantického príznaku vecnosti (RES). K slovám so sémantickým príznakom –RES patria názvy miesta, vydelené napr. aj pomocou prídavných mien *priestranný, dlhý, široký.* Typickú skupinu tu tvoria názvy ako *zázemie,* označujúce postavenie v priestore. Preto majú sémantický príznak pozície (POZ). Tie názvy miesta, ktoré sú charakterizované sémantickým príznakom –POZ, členia sa na dve výrazné skupiny podľa toho, či označujú priestor na uloženie pomenovanej veci *(strojovňa)* alebo na výrobu označenej veci *(strojáreň).* Je tu sémantický príznak obsahu (CONT).

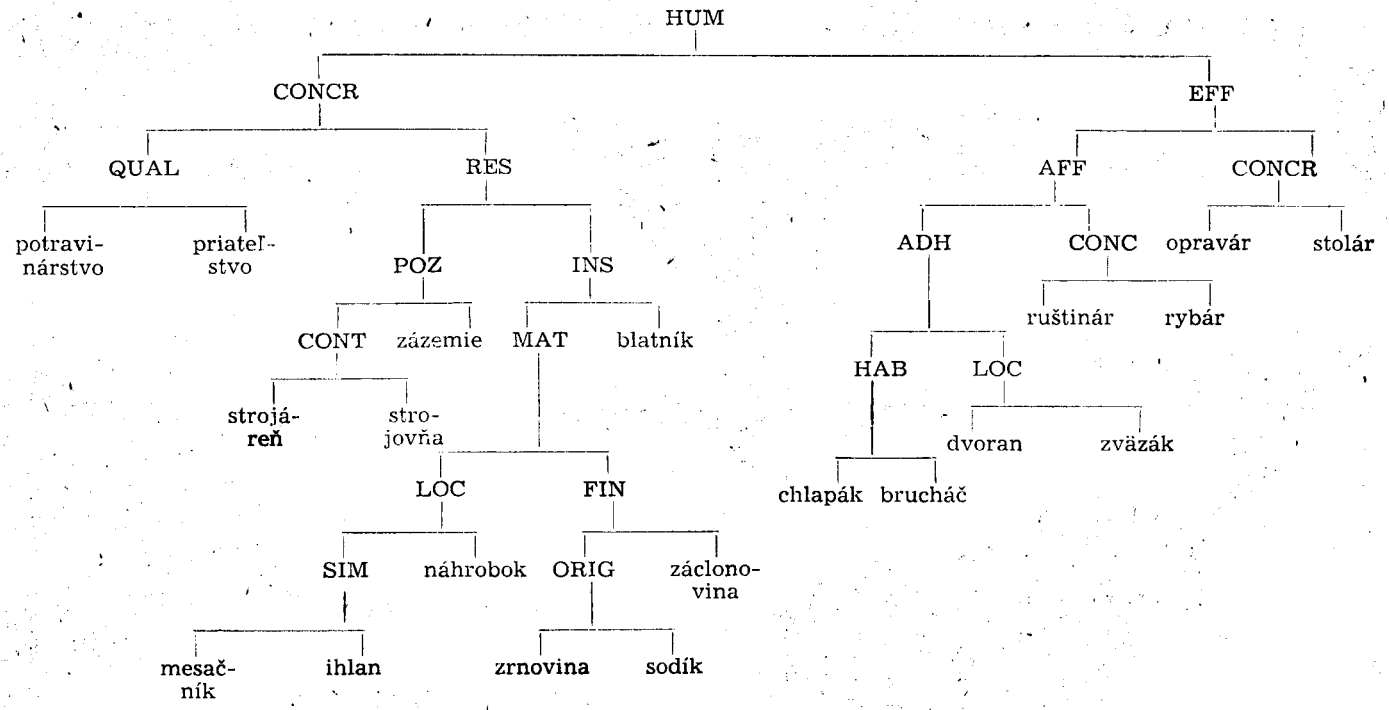
HUM
CONCR
EFF
QUAL
RES
AFF
CONCR
potravi-
nárstvo
priateľ-
stvo
POZ
INS
ADH
CONC
opravár
stolár
CONT
zázemie
MAT
blatník
ruštinár
rybár
HAB
LOC
strojá-
reň
stro-
jovňa
dvoran
zväzák
LOC
FIN
chlapák
brucháč
SIM
náhrobok
ORIG
záclono-
vina
mesač-
ník
ihlan
zrnovina
sodík

V menách vecí (so sémantickým príznakom +RES) sa zreteľne vydeľuje niekoľko skupín, a to postupným aplikovaním sémantických príznakov. Na prvom mieste je tu sémantický príznak nástrojovosti (INS). Sémantický príznak +INS majú mená nástrojov typu *blatník*. V menách so sémantickým príznakom –INS sa zreteľne vyčleňujú pomenovania látok so sémantickým príznakom MAT. Tu ide aj tradičné delenie ďalej. Rozlišujú sa látky určené na výrobu niečoho (typu *záclonovina*), preto sa tu uplatňuje sémantický príznak určenosti (FIN). V menách charakterizovaných sémantickým príznakom –FIN sa zas odlišujú názvy vecí podľa pôvodu *(vlniak, teľacina)* so sémantickým príznakom pôvodu (ORIG) a ostatné so sémantickým príznakom –ORIG (napr. *zrnovina*).

V slovách so sémantickým príznakom –MAT tvoria výraznú skupinu názvy vecí motivované miestom, a teda so sémantickým príznakom +LOC *(náhrobok, podprsenka)*, a ďalej mená motivované podobnosťou, sémantickým príznakom SIM *(ihlan, hlavica)*. Do poslednej skupiny, vymedzenej vlastne záporne, patria také slová ako *mesačník, figovník, motorka*. Niektoré z nich, napr. *figovník*, tvoria veľmi zreteľnú skupinu názvov stromov, resp. iných vecí, ale nezdá sa účelné predpokladať pre takéto malé skupinky osobitné sémantické príznaky.

Načrtnuté členenie desubstantívnych substantív a zároveň hierarchizáciu sémantických príznakov názorne zachytávame stromom uvedeným na tabuľke.

V slovotvornom priestore týchto substantív sú podľa toho tieto usporiadané rady sémantických príznakov a k nim pripísané typy pomenovaní:

+HUM +EFF +CONCR:	stolár, čalúnnik
+HUM +EFF –CONCR:	opravár
+HUM –EFF +AFF +CONCR:	rybár, lodník
+HUM –EFF +AFF –CONCR:	ruštinár
+HUM –EFF –AFF +ADH +LOC:	dvoran, záhorák
+HUM –EFF –AFF +ADH –LOC:	zväzák, matičiar
+HUM –EFF –AFF –ADH +HAB:	brucháč, nosáľ
+HUM –EFF –AFF –ADH –HAB:	chlapák
–HUM –CONCR –QUAL:	potravinárstvo, ruština
–HUM –CONCR +QUAL:	priateľstvo, zverstvo
–HUM +CONCR –RES –POZ –CONT:	strojáreň
–HUM +CONCR –RES –POZ +CONT:	strojovňa, lampáreň
–HUM +CONCR –RES +POZ:	zázemie, priedomie
–HUM +CONCR +RES +INS:	blatník, člnkár
–HUM +CONCR +RES –INS +MAT +FIN:	záclonovina, sudovina
–HUM +CONCR +RES –INS +MAT –FIN	

+ORIG:	sodík, vlniak
–HUM +CONCR +RES –INS +MAT –FIN	
–ORIG:	zrnovina
–HUM +CONCR +RES –INS –MAT +LOC:	náhrobok
–HUM +CONCR +RES –INS –MAT –LOC	
+SIM:	ihlan, hlavica
–HUM +CONCR +RES –INS –MAT –LOC	
–SIM:	mesačník, figovník

3. V skupine desubstantívnych substantív hrá dôležitú úlohu množina takých odvodených slov, v ktorých sa nemení, ale iba modifikuje význam základového slova. Je to modifikačná onomaziologická kategória. Patria do nej jednak kolektíva, ďalej deminutíva a augmentatíva, jednak prechýlené názvy. Kolektíva sa pričleňujú prevažne k slovám so sémantickým príznakom –HUM; k životným patria iba také prípady ako *detva, Slovač*. Deminutíva (menej augmentatíva) sú príznačné pre všetky desubstantíva, azda okrem názvov so sémantickým príznakom +QUAL.

Pri prechýlených substantívach sa uplatňuje členenie predovšetkým podľa rodu. Za základný sémantický príznak tu možno zobrať ženský rod (FEM), lebo substantíva stredného rodu možno označiť ako –FEM. V obidvoch skupinách sa uplatňuje členenie podľa sémantického príznaku „ľudský – nie ľudský", teda ‚HUM' (na rozdiel od sémantického príznaku HUM ako základného pre členenie slovotvorného priestoru desubstantívnych substantív). Je tu takáto hierarchia sémantických príznakov:

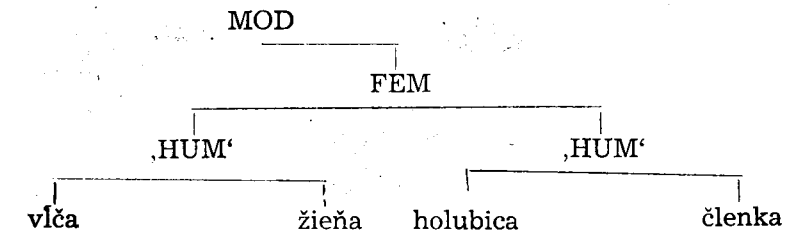

Literatúra

FILLMORE, Ch.: Types of lexical information. In: Semantics. An interdisciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology. Red. D. D. Steinberg a L. A. Jakobovits. Cambridge 1971.

CHAFE, W. L.: Meaning and the structure of language. Chicago – London 1970.

HORECKÝ, J.: Generatívny opis slovnej zásoby v slovanských jazykoch. In: Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1968, s. 89–94.

HORECKÝ, J.: Slová s príponou *-osť* v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 11. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 84–92.

HORECKÝ, J.: Sústava deverbatívnych substantív v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, *38*, 1973, s. 264—269.
MOSKALSKAJA, O. I.: Problemy semantičeskogo modelirovanija v sintaksise. Voprosy jazykoznanija. No. 6. 1973, s. 33—43.
ŠAUMIAN, S. K.: Genotipičeskij jazyk i formaľnaja semantika. In: Problemy strukturnoj lingvistiki 1971. Red. S. K. Šaumjan. Moskva, Izdateľstvo Nauka 1972, s. 92—164.

Šimon Ondruš

PRVOTNÝ VÝZNAM A PÔVOD SLOVA **DLH**

R. Kuchar (1973) analýzou starších slovenských jazykových pamiatok z obdobia 15.—18. stor. presvedčivo ukázal, že slová *dlh* (resp. významovo zhodné odvodeniny *dlžoba, dlžné, dlžstvo*) a ***dlžník*** mali v staršej slovenčine dva protikladné významy podľa toho, či sa vzťahovali na človeka, ktorý si od niekoho niečo požičal, alebo na človeka, ktorý dakomu dačo požičal.

Z hľadiska dnešnej finančno-právnej terminológie lexéma *dlh* nemala v staršej slovenčine iba význam „dlh", ale aj význam „kredit, úver, pohľadávka". Svedčí o tom preukazne R. Kucharom citovaný text žilinského testamentu z roku 1674: *czo (bi) se dotikalo dluhov mich, kterimi bich ja bil powinen dobrim lidem anebože mne giny, tich žadnich neny.*

Podobne aj lexéma *dlžník* neoznačovala iba toho, kto si dačo požičal, teda dlžníka, ale aj toho, kto požičal, teda veriteľa, kreditora. Dokazuje to jasne R. Kucharom citovaný text prešovského testamentu z roku 1696: *wszecke predmenowane dobra ... zanechawam manzelcze meg, abi ona wsetkih dlusnikow wyplatila.*

Významová dvojitosť, resp. protikladnosť slov *dlh* a *dlžník* bola známa nielen v staršej slovenčine, ale aj v staršej češtine a v staršej poľštine, ako uvádza aj R. Kuchar.

Významovú dvojitosť slova *dlh* autor charakterizuje takto: V uvedených slovách bola séma „povinnosť platiť" rozhodujúca, primárna ... Protichodná séma „pohľadávka" (zo strany veriteľa, kredit) bola v týchto slovách sekundárna a časom z jazyka ustúpila (s. 360).

Kucharovo konštatovanie o primárnosti významu „dlh" a sekundárnosti významu „pohľadávka" v lexéme *dlh* je oprávnené iba v tom prípade, ak sa nechápe vývinove, resp. geneticky, ale iba hierarchicky, t. j. z hľadiska frekvencie použitia tejto lexémy v jednom alebo druhom význame v skúmanom období vývinu slovenčiny od 15.—18. stor.

Genetická analýza slovanskej lexémy *dlgъ* nás vedie k názoru, že táto

lexéma bola významove dvojčlenná, protikladná už od svojho vzniku. Hlbšia významová analýza starých textov z jazykov východoslovanských a južnoslovanských by pravdepodobne ukázala, že aj v týchto slovanských jazykoch bola lexéma *dlgъ* významovo dvojčlenná v uvedenom zmysle.

V doterajšej slovanskej a indoeurópskej genetickej jazykovede má praslovanské slovo *dlgъ* (české *dluh*, hornolužické *dołh*, dolnolužické a poľské *dług*, ukrajinské a bieloruské *dovh*, ruské *dolg*, bulharské *dălg*, macedónske *dolg*, srbochorvátske *dug*, slovinské *dolg*) dva druhy etymologických výkladov.

Prvý druh výkladu možno nazvať zemepisno-paradigmatickým. K praslovanskej lexéme *dlgъ* sa pričleňujú hláskovo responzibilné slová toho istého, resp. veľmi blízkeho významu v iných indoeurópskych jazykoch. Uvádza sa írske *dligid* „dlh, povinnosť" a gótske *dulgs* „dlh". O gótskom slove sa však oprávnene pochybuje, či je pôvodne germánske; predpokladá sa, že je prevzaté buď od Slovanov alebo od Keltov. Túto pochybnosť vyvoláva tak neprítomnosť germánskej spoluhláskovej rotácie (Lautverchiebung) v tomto slove, ako aj jeho úplná izolovanosť v gótčine vzhľadom na neexistenciu v ostatných germánskych jazykoch (porov. Sławski, 1952; Vasmer, 1953, s. 359; Machek, 1968, s. 121).

Uvedený zemepisno-paradigmatický výklad nemá hodnotu skutočnej etymológie, pretože nevykladá slovo abstraktného významu, akým je lexéma *dlh*, z pôvodnejšieho slova konkrétneho významu. Ako je známe, vývin slov a jazyka vôbec od konkrétnosti k abstraktnosti je jedným zo základných zákonov vývinu jazyka a myslenia. Musí ho preto rešpektovať aj vedecká etymológia.

Druhý typ doteraz známeho etymologického výkladu možno nazvať syntagmatickým. V českej slavistike pochádza ešte od J. Jungmanna. Ide o odvodzovanie slova *dlh* od adjektíva *dlhý*. V ruskej slavistike vykladal takto slovo *dolg* A. Preobraženskij (1910), v poľskej A. Brückner (1957). Praslovanské substantívum *dlgъ* vraj pôvodne znamenalo dlhý čas, resp. to, na čo treba čakať dlhý čas. Dokonca aj V. Kiparsky (1934) chápal pôvodný význam lexémy *dlgъ* ako „predĺženie". Tento výkladový postup odmieta F. Sławski zo sémantických dôvodov, M. Vasmer z dôvodov fonetických, resp. akcentologických. Substantívum *dlgъ* malo totiž v praslovančine cirkumflexovú, kým adjektívum *dlgъ* akútovú intonáciu. Porov. české *dluh* — *dlouhý*, srbochorv. *dûg* — *dùg*.

Genetické spájanie substantíva *dlh* s adjektívom *dlhý* treba odmietnuť zo zásadných, metodologických dôvodov. Neopiera sa o nijaké pozitívne zistené významové responzie. Nemožno ho preto kvalifikovať ináč ako ľudovú etymológiu.

Etymologická metóda založená na pozitívne zistených významových

responziách nás vedie k úplne novému genetickému výkladu slova *dlh*. Tento nový genetický výklad nám pomôže pochopiť aj významovú dvojčlennosť, resp. protikladnosť tejto lexémy.

Veľmi preukazným sémantickým indikátorom pre hľadanie genézy slova *dlh* je významový a genetický vzťah medzi maďarským slovesom *ró, rov-* a jeho substantívnym derivátom *rovás*. Z hľadiska, o ktoré nám tu ide, nie je podstatné, či maďarské sloveso *ró, rov-* je pôvodne ugrofínske alebo či sa do maďarčiny (a iných ugrofínskych jazykov) dostalo od Slovanov (porov. praslovanské *rъvati, ryti* v tom istom význame). Isté však je, že derivát *rovás* je už domáci, maďarský.

Maďarské koreňové sloveso *ró, rov-* má základný význam „vyrýpavať, vyrezávať, vysekávať (čiary, znaky do dreva, do skaly ap.)".

Od slovesa *ró, rov-* odvodené substantívum *rovás* má tieto významy:

1. vyrývanie, vytesávanie, vyrezávanie (čiar, znakov do dreva, do skaly ap.),

2. čiary, znaky vyryté, vysekané do dreva, do skaly ap.,

3. vyrytie, vysekanie množstva, počtu úveru alebo dlhu do dreva, do skaly ap.,

4. dlh alebo pohľadávka, úver (vyryté do dreva ap.).

Významová hierarchická a rovnako aj vývinová členitosť maďarskej lexémy *rovás* jasne ukazuje, ako sa v spoločnosti, ktorá ešte nepozná, resp. nepoužíva moderné písmo, eviduje to, čo sa dakomu dalo, požičalo, t. j. dlh vo význame „pohľadávka, kredit", resp. to, čo sa má vrátiť, t. j. dlh vo význame „debitum, povinnosť platiť". V spoločnosti bez moderného písma nebolo vlastne inej možnosti na evidovanie dlhu v obidvoch významoch, iba tá, že sa v dreve, prípadne v skale urobili záseky, vruby, ktoré pre toho, kto dal, požičal, znamenali „kredit, pohľadávku", pre toho, kto dostal, kto si požičal, znamenali „dlh, debitum, povinnosť vrátiť, resp. platiť". Bola to vlastne tá istá vec, resp. tie isté znaky, vruby, ktoré nadobúdali protikladný význam iba podľa toho, či sa vzťahovali na „dodávateľa" alebo „prijímateľa".

Prvotná motivácia dlhu ako vrubu, zárezu do dreva je známa ešte aj dnes v ľudovej reči Slovanov a iných národov. České ľudové ustálené spojenie *má u mne vroubek* znamená „má u mňa dlh, nevyrovnaný dlh" (Machek, 1968, s. 504).

Od indoeurópskeho slovesného základu **leu-* „rezať, sekať" (staroindické *lunati, lunoti*) bolo odvodené hetitské substantívum *luzzi* „dlh" a albánske *laj* < *leunio* „platím dlh" (Pokorny, 1959, s. 682).

Po uvedení týchto príkladov na responzibilnosť abstraktného významu „dlh, kredit, pohľadávka" a konkrétneho významu „vryp, vrub, zárez",

resp. „vyrývať, vysekávať" na určenie genézy praslovanskej lexémy *dlgъ* môžeme postaviť túto induktívnu zásadu:

Ak je praslovanská abstraktná lexéma *dlgъ* hláskove responzibilná s praslovanským alebo starším indoeurópskym slovesom konkrétneho významu „rúbať, sekať, vyrývať", ide o slová geneticky súvzťažné.

Indoeurópsky prajazyk mal sloveso **del-/dol-* vo význame „rúbať, sekať": staroind. *dalayati*, latinské *dolare*, albánske *dalloj* (Pokorny, 1959, s. 194).

Slovesný koreň *del-/dol-* „sekať, rúbať" bol okrem iných sufixov, napr. v praslovančine *delb-/dolb-* „sekať, dlabať", odvodený aj sufixom *-gh-:* staroseverské *telgja*, staroírske *dlongid*, stredoírske *dluigim*, praslovanské *dolg-a* „z dreva vysekaná doska, dlaha", *dlg-i-* > *dlžь* „doštička (v úli)", české *dluž*, ruské *dolž*, *dolžeja*, srbochorv. *dužalica* atď. (Machek, 1968, s. 121, Vasmer, 1953, s. 360, Pokorny, 1959, s. 196).

Doterajšia významová a hláskovo-morfematická analýza nám implikuje tieto závery:

1. Slovanské abstraktné substantívum *dlgъ* je odvodeninou indoeurópskeho slovesného základu *del-/dol-/dl̥-* vo význame „rúbať, sekať, dlabať". V praslovančine je toto sloveso zastúpené v rozšírenej podobe *delb-/dolb-* „*dlabať*".

2. Slovanská lexéma *dlgъ* označovala pôvodne vrub, zárez, rováš, označujúci požičanú vec, množstvo požičaných vecí. Pre toho, kto niečo dal, požičal, symbolizoval tento vydlabaný znak úver, kredit, pohľadávku, pre toho, kto niečo prijal, kto si požičal, symbolizoval tento vrub dlh, povinnosť vrátiť alebo platiť. Dvojitý, protikladný význam nevznikol v lexéme *dlgъ* druhotne, ale bol jej imanentný od samého vzniku.

3. Slovanské substantívum *dlgъ* nie je odvodeninou slovesa *dlžiti* „dlhovať", ako tvrdí V. Machek (1968, s. 121) a podľa neho aj R. Kuchar (1973, s. 359). Naopak, sloveso *dlžiti* je derivátom substantíva *dlgъ*. Z genetickovývinového hľadiska treba v čeľadi slov, ktoré interpretuje R. Kuchar, vydeliť tieto tri chronologické derivačné vrstvy: 1. *dlgъ*, 2. *dlžiti*, 3. *dlžьnъ, dlžьnikъ, dlžoba, dlžьstvo*. Rozčlenenie do týchto troch derivačných vrstiev však neznamená, že slová zaradené do 3. vrstvy sú historicky rovnako staré. Všetky sú však druhotné v pomere k slovesu *dlžiti* a toto je opäť druhotné v pomere k substantívu *dlgъ*. Prvotným fundujúcim slovom je v každom prípade *dlgъ*. Pravda, z genetického hľadiska je aj *dlgъ* druhotné vzhľadom na indoeurópske prvotné sloveso *del-/dol-/dl̥-* „sekať, dlabať".

4. Indoeurópsky *-gh-*ový derivát slovesa *del-* „sekať, dlabať" mal v praslovančine dva ablautové varianty. Nulový stupeň *dlgh-* v o-kmeňovej podobe **dl̥gh-o-s*, prípadne v u-kmeňovej podobe **dl̥gh-u-s* v mužskom

rode označoval pôvodne vryp, vrub, zárez do dreva s funkciou označovať počet požičaných vecí. Nulový stupeň v i-kmeňovej podobe **dl̥gh-i-s* označoval z dreva vysekanú, vydlabanú dosku. Plný stupeň v a-kmeňovej podobe *dolgh-ā* označoval taktiež z dreva vysekanú dosku, dlahu. Slová *dl̥ž* a *dlaha* majú teda tú istú motiváciu ako slovo *doska* (Ondruš, 1973).

5. Gótske *dulgs* „*dlh*" namiesto náležitého **tulgs, telgs* (porov. staroseverské *telja* „rúbať, sekať") jednoznačne prezrádza, že nie je domáce, germánske, ale cudzie, prevzaté. Pravdepodobnosť prevzatia od Slovanov je oveľa väčšia ako pravdepodobnosť prevzatia od Keltov (porov. írske *dligid* „dlh", staroírske *dlongid* „seká"). Ak zoberieme do úvahy, že aj staré germánske slovo *penning, pfenning* bolo prevzaté z praslovanského *pěnig-* > *pěnędz-* s pôvodnou motiváciou „z kovu alebo tvrdého dreva narezané kúsky, prúty, používané ako platidlo", stáva sa pravdepodobnosť prevzatia gótskeho *dulgs* od Slovanov ešte väčšia. O autochtónnosti praslovanského slova *pěnędzъ* „peniaz" budeme písať na inom mieste.

6. Indoeurópsky derivát *delgh-/-dlegh-/dl̥gh-* „vrub, zásek" mal paralelný významový vývin v praslovančine a v západnej keltčine, resp. v írčine. Významový vývin tohto derivátu v uvedených dvoch indoeurópskych jazykových sférach bol v podstate zhodný s vývinom významu v maďarskej lexéme *rovás*, ktorá prešla do mnohých jazykov susediacich s maďarčinou. Táto vývinová významová zhoda predstavuje sémantickú univerzáliu podmienenú zhodami vo vývine materiálnej a duchovnej kultúry spoločenstiev v rôznych zemepisných oblastiach.

Literatúra

BÁRCZI, G. et. al.: A magyar nyelv értelmező szótára. Ötedik kötet. Budapest, Akadémiai kiadó 1961. 1315 s.

BRÜCKNER, A.: Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, Wiedza powszechna, s. 90.

KIPARSKY, V.: Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem germanischen. Helsinki 1934, s. 25—26.

KUCHAR, R.: Slovo *dlh, dlžník* vo vývine slovenčiny. Slovenská reč, *38*, 1973, č. 6, s. 357—363.

MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha, Academia 1968. 866 s.

ONDRUŠ, Š.: Je slovo *doska* grécko-latinského pôvodu? Slovenská reč, *38*, 1973, č. 2, s. 76—83.

POKORNY, J.: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Band 1. Bern-München, Francke Verlag 1959. 1183 s.

PREOBRAŽENSKIJ, A.: Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka. Moskva 1910—1914, s. 188.

SŁAWSKI, F.: Słownik etymologiczny języka polskiego. Tom 1. Kraków 1952—1956, s. 148.

VASMER, M.: Russisches etymologisches Wörterbuch. Band 1. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag 1953. 712 s.

Ludmila Uhlířová

O FREKVENCI VĚTNÝCH ČLENŮ V SOUVISLÉM TEXTU

V druhém čísle 38. ročníku Slovenské reči vyšel zajímavý článek Jozefa Mlacka *O frekvencii vetných členov v súvislom texte* (s. 93—96). Patří k tém — dosud poměrně málo početným — pracím, v nichž základní jednotkou statistického šetření je věta, resp. větný člen. Studuje se v něm frekvence větných členů v slovenštině v textech různých autorů a různých funkčních stylů (zejm. v beletrii, ale i ve stylu odborném a publicistickém) ve vztahu k průměrné délce věty. Rozdíly ve frekvencích větných členů mezi texty jsou interpretovány jako prostředky stylistické charakteristiky textů.

Protože pro češtinu máme k dispozici údaje analogické, získané obdobným metodologickým postupem (avšak na základě materiálu menšího rozsahu a zčásti i odlišné stylové příslušnosti), považujeme za užitečné konfrontovat je s údaji o slovenštině.

Prvním předpokladem každé syntaktické statistiky je vymezení základní jednotky zkoumání, tj. věty. Je zřejmé, že není účelné, aby touto jednotkou byl větný celek „od tečky k tečce". S takto mechanicky chápanou jednotkou se sice v kvantitativní lingvistice často setkáváme, např. při zjišťování rozložení délky věty, které patří mezi nejznámější a díky snadnosti výpočtu i nejobvyklejší stylové charakteristiky textu. Avšak pro zkoumání větné struktury je takto pojímaná jednotka nepříliš vhodná, protože se v ní směšuje věta jednoduchá s kvalitativně odlišným celkem, souvětím. Proto tedy jsme za základ našeho zkoumání vzali větu jakožto jednotku s jedním predikačním nexem, pro niž se někdy u nás užívá termínu klauze (z angl. clause). Nerozhoduje přitom, zda je to věta samostatná, nebo věta v souvětí, hlavní nebo vedlejší. Níže uvedené statistické údaje jsou pak také v zásadě srovnatelné s údaji Mlackovými, který rovněž u každé hlavní a vedlejší věty zvlášť určuje její větněčlenské složení; na rozdíl od Mlacka však již nepočítáme vedlejší větu za větný člen věty hlavní — rozebíráme ji tedy pouze jednou.

Český materiál je rozsahem menší než slovenský, čítá celkem 4000 vět z populárněvědných textů různých žánrů a sloužil jako podklad ke kvantitativnímu zpracování slovosledu a aktuálního členění, jehož výsledky byly publikovány jinde. V tabulce k tomuto článku uvádíme data týkající se vztahu frekvence větných členů a délky věty v češtině, která jsou obdobou dat o slovenštině v Mlackově článku.

Tabulka uvádí relativní frekvence těchto větných členů: subjektu (S), verbálního predikátu (P_v), verbonominálního predikátu (P_{sp}), základu věty

jednočlenné (J), objektu (O), adverbiále (Ad), doplňku (D) atributu (At), parentetických elementů (Par) a apozice (Ap) ve větách o délce od jednoho do třinácti větných členů (podobně jako Mlacek neměříme tedy délku věty počtem slov, ale jen počtem větných členů). Poslední sloupec udává průměrnou frekvenci jednotlivých větných členů v celém materiále a je porovnatelný s posledním řádkem Mlackovy tabulky na s. 94 cit. čl. Tabulku jsme ukončili u délky 13; delší věty se v našem materiále vyskytují jen sporadicky. Nejfrekventovanější jsou věty o délce 5 a 6 (což dobře odpovídá Mlackovým údajům o průměrné délce věty v odborných textech); podrobné údaje o rozložení délky věty v našem materiále (v %) viz ve druhém řádku tabulky.

Nejprve věnujme pozornost tomu, jak se s rostoucí délkou věty postupně mění relativní frekvence jednotlivých větných členů. Změny lze dobře sledovat porovnáním frekvencí větných členů s frekvencí hypotetického větného členu X (viz poslední řádek naší tabulky), který má tu vlastnost, že jeho absolutní frekvence se s délkou věty nemění: předpokládáme, že ať je věta jakkoli dlouhá, vyskytuje se v ní právě jednou.

Podle očekávání nejbližší tomuto X je frekvenční průběh u predikátu (a to slovesného a sponového dohromady), což plyne z definice věty jakožto predikační jednotky. Menší odchylky jsou způsobeny buď elipsou predikátu ve větě, nebo naopak výskytem několikanásobného predikátu. Nízká frekvence vět jednočlenných nemá na celkový obraz podstatný vliv.

U subjektu jsou empiricky zjištěné relativní četnosti o něco nižší než četnosti předpokládané, a tedy také — podobně jako ve slovenštině — nižší než četnosti predikátu. Svědčí o tom, že ne v každé větě je subjekt explicitně větněčlensky vyjádřen, což je, jak známo, charakteristickým rysem slovanské věty vůbec. Frekvenční průběh podle jednotlivých větných délek, v němž s rostoucí délkou věty se rozdíly mezi empirickými a hypotetickými četnostmi zmenšují, ukazuje na to, že čím delší je věta, tím častěji má explicitní subjekt. Nevyjádřený subjekt (n. subjekt vyjádřený vedlejší větou subjektovou) je charakteristický spíše pro kratší věty.

S délkou věty roste podíl těch větných členů, které z hlediska větného schématu bývají fakultativní. Jednak je to frekvence adverbiále, jehož relativní podíl ve větách všech délek tvoří přibližně jednu čtvrtinu, a jednak frekvence atributu; ve větách velmi dlouhých (o délce deseti a více větných členů) téměř každý druhý větný člen je atribut, zatímco ve větách velmi krátkých (0, 1, 2, 3 a 4 větných členech) je podíl atributu naopak velmi nízký a v různých textech značně kolísá. To ovšem znamená, že i údaj o průměrné frekvenci větných členů v textu těsně souvisí s roz-

ložením délky věty a s průměrnou délkou věty. Chceme-li využít údajů o průměrné frekvenci větných členů jako stylové charakteristiky textu, musíme počítat s tím, že se v ní, zejm. u kratších vět, odrážejí rozměrové vlastnosti strukturních schémat, která má mluvčí daného jazyka pro tvoření vět k dispozici; stylisticky nosná bude spíše frekvence větných členů fakultativních. Jakožto stylová charakteristika je proto průměrná frekvence větných členů a též průměrná délka věty vyjádřená počtem větných členů méně výrazná (viz o tom též Mlacek na s. 95) než např. délka věty vyjádřená v počtu slov nebo délka větného celku, kde spolupůsobí i rozmanitost stavby souvětné. Přitom je ovšem třeba počítat s tím (a slovenský materiál to jasně dokazuje), že syntaktická stavba věty v odborném, a to i populárním stylu, který byl základem našeho statistického šetření, je mnohem stereotypnější než např. ve stylu uměleckém.

Povšimněme si nyní průměrných frekvencí jednotlivých větných členů (srov. poslední sloupec tabulky). V odborném stylu je nejfrekventovanějším větným členem atribut, tvoří celkem 29 % všech větných členů v textech. Toto vysoké procento souvisí s tím, že věty v odborném stylu jsou v porovnání s jinými funkčními styly delší (srov. též údaje o průměrné délce věty v beletrii a odborném stylu v Mlackově článku) a délka věty narůstá nejvíce, jak jsme již uvedli, atributy, shodnými i neshodnými (protože mohou rozvíjet každé skladební substantivum). Rovněž procento příslovečných určení, 22 %, tj. téměř trojnásobek průměrného výskytu předmětu (8 %) přispívá ke značné průměrné délce věty. Poměr výskytu subjektu a predikátu je 1 : 2,5; složitá souvětná stavba v odborném stylu totiž nese s sebou i značné procento nevyjádřených subjektů ve větách hlavních (popř. vedlejších), zatímco jednoduché věty stojící samostatně, mimo souvětí, které jsou i z hlediska sdělného autonomnější, zpravidla subjekt explicitně vyjádřen mají (za zmínku stojí v této souvislosti i to, že věty jednoduché mimo souvětí jsou v průměru delší než věty hlavní v souvětí a ty jsou zase v průměru delší než věty vedlejší). Nízká frekvence doplňku, 1 % shodně se slovenštinou, ukazuje, že užívání tohoto větného členu není charakteristickým rysem odborného stylu (pro zajímavost ještě uveďme, že v celém materiálu jsme nezaznamenali ani jediný výskyt přechodníku). Přes obecně známou tendenci k nominálnosti odborného vyjadřování shledáváme vysokou převahu verbálního predikátu (22 %) nad sponovým (necelých 5 %). Výskyt vět jednočlenných (slovesných i neslovesných) je zanedbatelný.

Při porovnání průměrných frekvencí větných členů v našem materiále s údaji o slovenštině je třeba mít na paměti, že průměr jakožto statistická charakteristika je vždy ovlivněn krajními hodnotami statistické řady. Ve slovenském materiále tvoří jeden pól výběry z beletrie, kterých je převaha,

druhý pól texty ze stylu odborného a publicistického, kterých je méně. Průměrná data pro slovenštinu jsou ovlivněna v prvé řadě převahou textů z beletrie. Podle očekávání průměrným frekvencím větných členů zjištěným pro český styl odborný jsou mnohem bližší slovenské údaje pro texty odborné (a publicistické) než celkové průměrné hodnoty ze stylově rozrůzněného materiálu.

Nejvíce překvapuje rozdílný vzájemný poměr frekvencí objektu a adverbiále v češtině a slovenštině. Zatímco v českém materiále nacházíme jen přibližně 8 % objektů proti 22 % příslovečných určení, tedy téměř třikrát více příslovečných určení než objektů, v materiále slovenském je v průměru přibližně 17 % objektů a 20 % příslovečných určení, přičemž v některých výběrech frekvence objektů dokonce převyšuje frekvenci příslovečného určení, a to i ve stylu odborném. Srov. např. u Mlacka výběr z Kačaly, kde poměr O : Ad je 19,4 : 11,6 %, naproti tomu výběr z Jazykové poradny vykazuje poměr opačný, s převahou příslovečného určení, a to 10,8 : 20,8 %. Toto značné kolísání mezi jednotlivými výběry (dokonce z téže stylové oblasti), tak i mezi češtinou a slovenštinou nelze uspokojivě vysvětlit jen stoupajícím podílem příslovečného určení v delších větách (průměrná délka věty u Kačaly je 6,3, v textu z Jazykové poradny 7,7). Bylo by nutné např. ještě zjistit, do jaké míry se na vysoké, popř. nízké frekvenci objektů podílejí vedlejší věty objektové, které Mlacek do statistiky větných členů započítává, česká statistika však nikoli. Dalším, patrně velmi závažným důvodem rozdílů by mohlo být i různé chápání větněčlenských kategorií objektu a adverbiále a hranic mezi nimi (při syntaktickém rozboru českého materiálu jsme se řídili 2. vydáním Šmilauerovy Novočeské skladby, Praha 1966). Zatím zůstává otázka těchto rozdílů víceméně nevyjasněna.

Přibližnou shodu češtiny se slovenštinou nacházíme u frekvencí subjektu, predikátu a dále u apozice, doplňku a základu věty jednočlenné; poslední tři větné členy však pro příliš nízkou frekvenci celkové frekvenční spektrum neovlivňují. Průměrná frekvence atributu ve slovenském materiále jako celku (22 %) je sice o 7 % nižší než v češtině (29 %), avšak individuální stylové rozdíly mezi jednotlivými autory jsou značné, srov. např. až 38 % atributů ve výběru z Kačaly.

Závěrem lze říci, že věta jakožto jednotka zkoumání je v porovnání s jednotkami nižších rovin jazykového systému, jako je foném, slabika, morfém, popř. slovo, jednotkou mnohem rozměrnější a strukturně složitější, kvantitativními metodami je i obtížněji uchopitelná. Na rozdíl od právě vyjmenovaných jednotek nelze v případě věty nebo větných členů zkoumat jejich frekvenci v jazykovém systému neboli tzv. funkční zatížení, nýbrž pouze frekvenci v textech. V tomto smyslu je každá syntaktická

statistika statistikou textovou. Rozdíly nebo shody, na které jsme v tomto článku poukázali, necharakterizují kvantitativně češtinu a slovenštinu jakožto typ jazyka, ale závisejí do značné míry na výběru konkrétního materiálu.

Statistická šetření, týkající se jak slovenské, tak české věty shodně potvrzují těsnou souvislost mezi průměrnou prekvencí větných členů a průměrnou délkou věty, resp. rozložením délky věty. Pomocí těchto charakteristik, jsou-li vhodným způsobem vzájemně korelovány, lze získat užitečné informace o stylové povaze textů a obohatit tak repertoár statistických charakteristik textu o údaje z oblasti syntaxe.

Délka věty	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	12	11	13	Průměrná frekvence větného členu v textu v %
% vět dané délky v textu	1,3	4,3	8,0	10,2	13,4	12,3	11,2	8,3	7,0	5,6	4,7	3,2	2,6	
S	7,1	15,6	8,1	16,3	14,6	13,8	12,4	11,1	9,8	9,0	8,0	7,3	7,2	10,93
P_v	78,6	34,4	24,7	20,1	14,0	11,0	10,5	8,4	6,3	6,2	5,9	5,8	5,3	22,02
P_{sp}	—	12,4	9,6	5,5	5,1	6,0	4,2	4,3	4,7	4,4	3,8	3,3	2,3	4,66
J	14,3	2,7	0,9	—	0,6	0,6	0,3	0,2	0,6	0,3	0,6	0,3	0,5	0,61
O	—	6,7	11,8	12,2	11,2	8,7	8,5	8,3	7,7	7,5	7,2	6,8	5,9	8,29
Ad	—	22,8	29,8	23,3	25,4	22,2	23,2	23,8	25,3	22,6	25,7	23,0	24,8	21,89
D	—	2,7	0,9	0,6	0,9	2,0	0,8	0,8	1,4	1,5	1,3	1,8	1,8	1,11
At	—	2,7	13,3	21,3	26,6	34,8	38,6	41,8	41,8	45,6	45,3	48,8	48,9	29,18
Par	—	—	0,9	—	0,8	0,4	1,2	0,6	1,0	1,2	0,8	1,0	0,3	0,62
Ap	—	—	—	0,6	0,8	0,4	0,3	0,6	1,4	1,7	1,3	1,8	2,9	0,68
X	100,0	50,0	33,3	25,0	20,0	16,7	14,3	12,5	11,1	10,0	9,1	8,3	7,7	

Literatura

DANEŠ, F.: On linguistic strata (levels), TLP 4, 1971, zejm. 138.

KÖNIGOVÁ, M.: On statistical dependence in syntax, PSML 3, 1972, 44—61.

MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka, Bratislava 1970.

PRŮCHA, J.: K syntaktickým rozdílům mezi psanými a mluvenými texty, SaS 30, 1969, 276—286.

TĚŠITELOVÁ, M.: O morfologické homonymii v češtině, Praha 1966.

UHLÍŘOVÁ, L.: O délce věty, SaS 32, 1971, 232—240.

UHLÍŘOVÁ, L.: On the quantitative analysis of clause and utterance in Czech, PSML 4, 1972, 107—128.

Milan Majtán

DVA TYPY PREDLOŽKOVÝCH ZEMEPISNÝCH NÁZVOV

Predložkové názvy (predložkové konštrukcie vo funkcii vlastných mien) pokladáme v zhode s domácou tradíciou a s viacerými zahraničnými bádateľmi za samostatnú, typologicky výrazne odlíšenú skupinu zemepisných názvov (Majtán, 1971). Hromadne sa vyskytujú v triede terénnych názvov, a to medzi názvami hospodárskych, hospodársky využívaných objektov (polia, lúky, sady, pasienky, časti lesa a pod.), zatiaľ čo medzi názvami fyzickogeografických objektov ich takmer niet.

Predložkové názvy sa vyskytujú na celom území Slovenska v pomerne veľkom množstve, tvoria v priemere vyše 20 % zo všetkých terénnych názvov. Najmenej sú frekventované na Považí od Žiliny po Trenčín, kde im konkuruje väčší výskyt univerbizovaných predponovo-príponových názvov. Najfrekventovanejšie sú názvy s predložkami *pod* (vyše 24 %), *na* (17 %), *za* (vyše 16 %), *nad* (vyše 10 %), *pri* (vyše 9 %), *u* (vyše 5 %), *do* (vyše 4 %), *medzi* (3 %), *v, od* (skoro 3 %), *pred* (skoro 2 %), *k* (1,5 %) (Majtán, 1973).

Vznik predložkových názvov možno vyložiť priamo z predložkových konštrukcií okolnostného (príslovkového) určenia miesta, teda *za hájom → Za hájom,* elipsou určovaného člena z prívlastkových konštrukcií, teda *pole na brehu → Na brehu,* ba i z vetných konštrukcií, v ktorých zanikol podmet i prísudok, teda *lúka sa nachádza za potokom → Za potokom.* Najprijateľnejší je vari výklad z elipsy určovaného člena, lebo tak vznikli nepriame vetné názvy (Majtán, 1972) aj jednoslovné názvy adjektívneho charakteru.

Predložkovým názvom sa veľmi zreteľne vyjadruje lokalizačný príznak miesta. Predložkovým názvom sa objekt pomenúva nepriamo, označuje sa svojou polohou k inému, významnejšiemu, popritom pomenovanému alebo aj nepomenovanému objektu, v niektorých prípadoch aj k objektu dnes už neexistujúcemu, a priestorový vzťah sa vyjadruje predložkou. Predložková konštrukcia má platnosť nominatívu. V predložkovom názve nejde však o prosté vyjadrenie momentálneho priestorového vzťahu hovoriaceho k nazývanému objektu, ale o konštantný priestorový vzťah vzhľadom na miesto vzniku názvu, to značí, že sa názov používa v ustálenej podobe bez ohľadu na momentálnu polohu hovoriaceho. Aj touto skutočnosťou sa predložkové názvy výrazne odlišujú od apelatívnych predložkových konštrukcií, od príslovkových určení miesta. Predložkový názov teda lokalizuje objekt vzhľadom na iný objekt, ale súčasne ho lokalizuje aj vzhľadom na miesto pomenúvania, na miesto vzniku názvu.

Predložkové názvy nemožno v nijakom prípade pokladať iba za dubletné,

resp. paralelné k nominatívnym názvom. Zdanlivo za paralelné, s nominatívnymi názvami synonymné možno pokladať niektoré predložkové názvy s predložkami *na* a *v* (napr. *Roveň* a *Na rovni* alebo *V rovni*), ale aj tu ide spravidla o názvy rozličných objektov (*Roveň* názov fyzicko-geografického objektu, *Na rovni, V rovni* názov hospodársky využívaného objektu, poľa, lúky a pod.). Pri predložkových názvoch s ostatnými predložkami už v nijakom prípade nemôže ísť o paralely k nepredložkovým substantívnym názvom, lebo predložkové názvy *Za potokom, Medzi potokmi, Pred hrbom, Pri kríži* pomenúvajú iné, inde ležiace objekty ako sú potok, hrb, kríž. Tendencia tvoriť predložkové chotárne názvy dostávala sa do popredia najmä vtedy, keď bolo treba pomenovať ďalšie a ďalšie objekty. Tvorením predložkových názvov pomocou iných, vlastným menom už pomenovaných alebo i nepomenovaných objektov a s využitím ďalších kategórií slov (pri vzniku nominatívnych názvov sa z apelatív využívali najmä topografické termíny a apelatívne názvy miesta) mohli sa podstatne zväčšiť a znásobiť pomenúvacie možnosti a schopnosti príslušného jazyka, resp. nárečia.

Za charakteristický gramatický príznak predložkových názvov v porovnaní s priamymi, nominatívnymi názvami sa pokladá možnosť tvoriť iba tri podoby. Z nich podoba so statickým významom, odpovedajúca na otázku *Kde sa nachádza objekt,* ale súčasne aj na otázku *Ktorý je to objekt* a *Ako sa nazýva (Za potokom, Pri ceste),* je základná, ostatné dve s dynamickým významom smerovania k objektu, pomocou ktorého predložkový názov lokalizuje nazývaný objekt, alebo od neho *(Za potok, Spoza potoka, Ku ceste, Od cesty),* sú iba fakultatívne a so základnou podobou komplementárne (Majtán, 1971).

Podrobný rozbor predložkových názvov v teréne však ukazuje, že možnosť tvoriť z predložkových názvov tri podoby je iba zdanlivá. Kontextové použitie typu *Idem kosiť za potok* neobsahuje variant názvu *Za potokom (Za potok),* ale iba apelatívnu konštrukciu obsahujúcu lokalizáciu nepomenovaného objektu (lúky), nachádzajúceho sa za potokom. V použití typu *Idem kosiť lúku (ktorá sa nachádza — ktorá sa nazýva) Za potokom* ide naproti tomu o názov uvedenej lúky. Z toho možno usúdiť, že predložkové názvy nemajú možnosť tvoriť tri podoby, ale sú vždy iba v jednej (základnej) podobe, pričom možno v kontexte využívať aj ďalšie zdanlivo komplementárne konštrukcie, ktoré však nemajú hodnotu názvov, hodnotu vlastných mien. Predložkové názvy nemožno teda skloňovať, nemožno hovoriť ani o tvarovej defektívnosti (Miko, 1966) alebo o základnej podobe a fakultatívnych podobách predložkových názvov (Majtán, 1971).

Ako názvy sa v zásade využívajú predložkové konštrukcie so statickým významom, odpovedajúce na otázku *Kde sa nachádza objekt* a súčasne aj *Ktorý je to objekt* a *Ako sa nazýva objekt.* Tieto názvy vyjadrujú polohu

nazývaného objektu vzhľadom na objekt, pomocou ktorého sa nazývaný objekt lokalizuje, a vzhľadom na miesto vzniku názvu (O). Nie je to však relevantné pri všetkých predložkách.

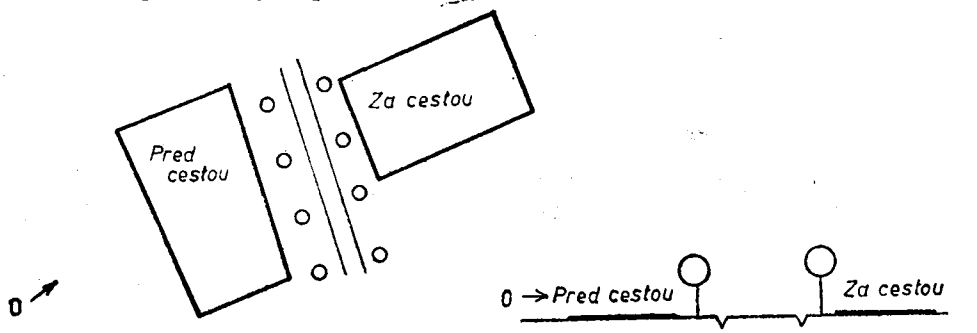

Druhý typ predložkových názvov predstavujú názvy, ktorých základná podoba vyjadruje smerovanie k objektu (alebo aj od objektu), pomocou ktorého sa nazývaný objekt lokalizuje, napr. *Na pezinskú cestu* (názov poľa, honu), *Na Diel* (názov lúky) a pod. V prvom prípade ide o konštrukciu, v ktorej transformácia podoby so statickým významom odporuje lo-

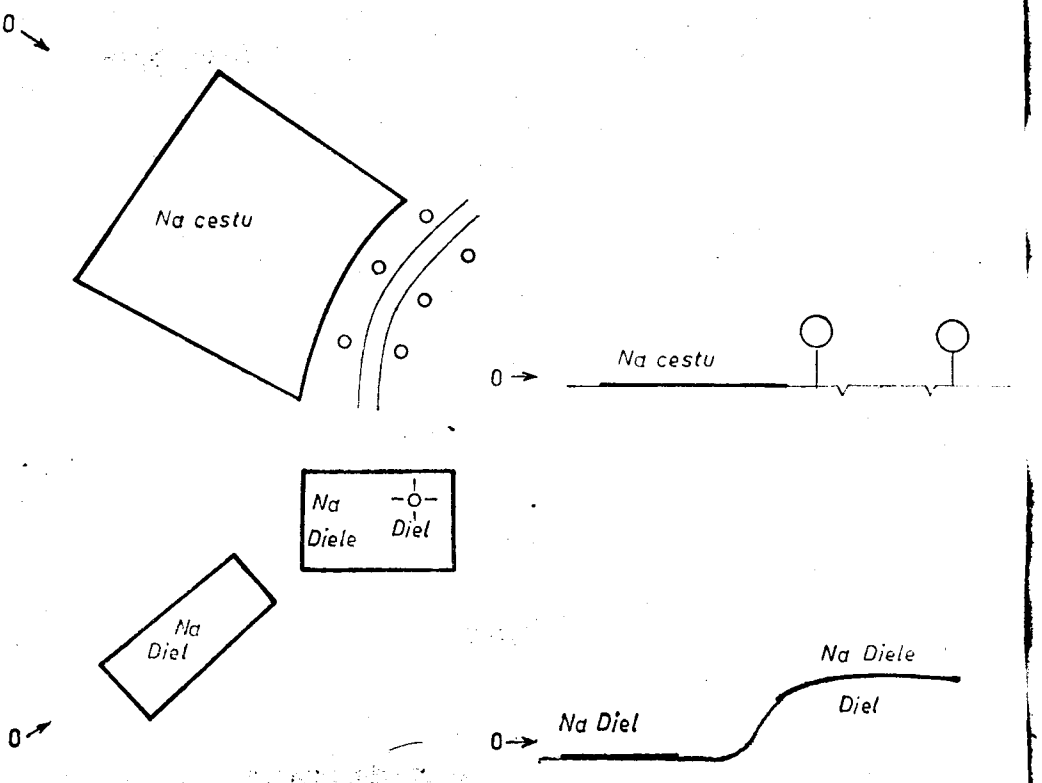

gike, nie je možná, lebo pole sa nemôže nachádzať na ceste, v druhom prípade by to potenciálne bolo možné, ale ako to z náčrtku názorne vidieť, objekt nachádzajúci sa v smere na *Diel* nie je totožný s objektom nachádzajúcim sa na *Diele*.

Uvedený druhý typ predložkových názvov je pomerne zriedkavý a jeho vyčlenenie vyplýva z detailného poznania mimojazykovej skutočnosti. Treba si to náležite uvedomiť už pri heuristickom výskume toponymie. Nejde pritom o varianty predložkových názvov v podobe so statickým významom, príp. o zdanlivé ich kontextové využitie, ale o osobitný typ predložkových názvov.

Literatúra

MAJTÁN, M.: Z problematiky predložkových zemepisných názvov. Jazykovedný časopis, *22*, 1971, s. 41—48.

MAJTÁN, M.: Chotárne názvy vetného typu. Slovenská reč, *37*, 1972, s. 140—143.

MAJTÁN, M.: Štruktúrne typy slovenských chotárnych názvov. In: IV. slovenská onomastická konferencia. Red. M. Majtán. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s 147—160.

MIKO, F.: Skloňovanie názvov typu *Pod Hradovou*. Slovenská reč, *31*, 1966, s. 157—160.

Jozef Mlacek

SYNTAX PRVÝCH DEDINSKÝCH POVIEDOK M. KUKUČÍNA

Kukučínovmu jazyku venovali pozornosť viacerí slovenskí jazykovedci. Roku 1960 vyšiel pri Kukučínovej storočnici 5. zväzok *Jazykovedných štúdií*, Kukučínovho umeleckého jazyka sa dotýkajú aj niektoré štúdie v zborníku *Martin Kukučín v kritike a spomienkach*. Napriek tomu nemožno povedať, že by otázka jeho jazyka bola vyčerpaná. Autori sa zväčša venovali rozboru niektorých javov v celom Kukučínovom diele, pričom sa dôraz kládol najmä na najznámejšie poviedky a romány. Problematika skladby však aj tak zvyčajne ostávala bokom.

Martin Kukučín písal a uverejňoval svoje práce takmer pol storočia, a tak treba predpokladať aj u neho značný vývin. V tomto príspevku sa chceme venovať skúmaniu skladby prvých dedinských poviedok M. Kukučína. Práve v týchto prácach možno predpokladať prenikanie znakov staršieho (štúrovského a matičného) obdobia a znakov novšieho obdobia, teda kríženie staršej a novšej jazykovej normy. Ako materiál na výskum sme si zvolili I. diel Kukučínovho zobraného diela, ktorý obsahuje tieto po-

viedky: *Na hradskej ceste, Čas tratí — čas platí, Na jarmok, Dedinský jarmok, Na Ondreja, Máje, Pán majster Obšíval, Hody, Susedia, Hajtman* a *Obecné trampoty* (Kukučín, 1957). Všetky uvedené poviedky vyšli v rokoch 1883—1884.

Vhodným východiskom na pochopenie všetkých javov syntaktického plánu v týchto Kukučínových poviedkach bude analýza syntaktického plánu u štúrovcov od M. Ivanovej-Šalingovej (1964, s. 117 n.). Pretože si M. Šalingová všíma vo svojej práci nielen Kalinčiakovu *Reštavráciu,* ale vlastne charakterizuje aspoň vo všeobecnosti aj celú štúrovskú prózu a ide jej pritom najmä o 60. roky minulého storočia, jej závery budú iste v mnohom platiť aj o tomto počiatočnom období Kukučínovej tvorby. Veď Kukučín vo svojich prvotinách jazykovo i umelecky voľne nadväzoval na štúrovské prózy, ktoré vychádzali necelé dve desaťročia predtým. V tomto príspevku budeme sledovať najmä rozdiely v porovnaní s dnešným stavom v jazyku, no nebudeme sa celkom vyhýbať ani zhodným javom.

V citovanej práci M. Ivanová-Šalingová konštatuje, že v štúrovskej próze badať silné napätie v syntaktickom pláne, a to medzi staršou tendenciou, ktorú charakterizujú vlastnosti tradičnej humanistickej vety (a ktorá mala podľa autorky už vtedy znaky knižnosti), a novou tendenciou, ktorej išlo o uplatnenie živých hovorových typov viet a syntaktických konštrukcií vôbec. Pre staršiu tendenciu sú charakteristické také javy ako vetná perióda, inverzie, syntaktický paralelizmus, rozsiahle zložené súvetia, novšiu tendenciu charakterizujú zasa napr. jednoduché vety, neúplné výpovede, apoziopézy, menné vety a pod. (Ivanová-Šalingová, 1964, s. 117—118). Napätie medzi obidvoma tendenciami vzniká najmä tým, že sa pri výstavbe kontextu rozlične štýlovo využívajú. Kým prvky staršej tendencie sa uplatňujú najmä v autorskej reči, novšia tendencia sa prejavuje najmä v reči postáv, v dialógoch.

Hneď na začiatku vlastného výkladu sa chceme dotknúť sústavy pádov substantíva a jej využitia v rozličných väzbách so slovesom alebo prídavným menom. Celkovo možno povedať, že závažnejšie rozdiely sú v tomto bode najmä pri konkurencii genitívu s akuzatívom vo väzbe so slovesom. Ide tu o typy, v ktorých je v dnešnom jazyku len väzba s akuzatívom, ale Kukučín má ešte väzbu s genitívom. Napríklad:

Tento chodca tiež už od štyroch rokov nevidel *svojej rodnej viesky.* (13)[1] — Ja *tej* veru nechcem. (34) — Gazdíčko môj drahý, ja nedostanem *roboty,* čo by ako chcel robiť. (168) — Kabát bol sedem ráz prevrátený, ale z tých siedmich päťdesiatok nedostal som ani *jednej.* (248) — Ja nepotrebujem *tvojej tabuľky.* (289)

[1] Strany v zátvorke uvádzame podľa citovaného vydania týchto Kukučínových poviedok.

Tieto väzby sa vyskytujú v autorskej reči aj v reči postáv približne rovnako.

Ďalší rozdiel nachádzame v inštrumentáli. Ide vlastne o dva rozdiely. Kukučín v týchto poviedkach jednak používa na niektorých miestach staršie tvary inštrumentálu mn. č. zakončené na *-i, -y* (s chlapci, s čakany) miesto novšieho zakončenia *-ami, -mi,* jednak pri istých slovesách používa bezpredložkový inštrumentál, kde je dnes bežná iba predložková väzba. Príklady na obidva typy uvádzame spolu:

Tí svätosväte tvrdili, že šiel do Krakova s tými *vyslužilci,* ktorí sa do žandarmérie zverbovali. (151) — Z kostola ozýval sa neďaleko spev, zmiešaný s melodickými *zvuky* organa. (158) — Tebe už treba železné, nevystačí ti človek s húžvami a *ťahanci.* (202) — Pred *hudci* tancovali pár mládencov, a za *hudci* šlo všetko, čo len vládalo v Klepári. (129) — Mňa volali *sebou,* lež ja som im povedal, že idem do Krakova. (163) — Vodí *sebou* parobka, ktorý má odriekavať vinš. (178) — Nos ju *sebou,* aby každý videl, že sme svoji. (40)

V súvislosti s pádmi možno uviesť aj spôsoby oslovenia, hoci oslovenie nechceme stotožňovať s niektorým pádom.[2] Môžeme však konštatovať, že v rozoberaných Kukučínových poviedkach sa na oslovenie oveľa viacej využíva vokatívna forma ako v dnešnej slovenčine — a napokon i v neskorších Kukučínových prácach (pozorovali sme tento jav v románoch Dom v stráni a Mať volá), kde sa používa v tejto funkcii zväčša nominatív. Pravdaže, aj v týchto poviedkach sa už využíva aj nominatívna forma, ale frekvencia vokatívnej formy je veľmi nápadná. Jej výskyt vyplýva aj z toho, že vo vtedajšej, „dobovej" gramatike oslovenia blízkych osôb z rodiny alebo z dedinskej spoločnosti, oslovenia prevzaté z náboženského vyjadrovania mali obligátnu vokatívnu formu. Príklady:

Jest mi tu, *Bože,* roboty! (9) — ... nechcel som, *brate,* teba uraziť a o tebe niečo také predpokladať. (16) — Načo nás, *švagre,* potváraš nevinne? (16) — „No, *milý Bertane,* vy ste odsúdený!" hovoril komisár. (26) — Oj, *synku,* hriech, veľký hriech. (137) — „Čo si taký zamyslený, *Juríčku?*" (237)

Pri iných pádoch sa vyskytujú pozostatky staršej formy iba celkom sporadicky, a tak im nebudeme venovať osobitnú pozornosť.

V ďalšej časti sa treba pozastaviť pri jednotlivých vetných členoch a skúmať spôsoby ich vyjadrovania v rozoberaných Kukučínových poviedkach. Pri vyjadrovaní podmetu zisťujeme niekoľko charakteristických čŕt

---

[2] Porov.: „Oslovenie je teda už komplexný, morfologicko-syntaktický jav a nemožno ho stotožňovať s pádom podstatného mena, ktorý je iba jednou zložkou. Oslovenie nemožno v spisovnej slovenčine pokladať za osobitný pád" (Miko, 1962, s. 102).

Kukučínovej skladby. Najvýraznejšou z nich je explicitnosť vyjadrovania zámenného podmetu. Pre nápadnosť tohto javu uvedieme aj pri jeho všeobecnejšej známosti viacej príkladov.

Ona sebe robila, ale z môjho žila. *Ona* osebe gazdovala, kdežto ja všetky ťarchy splácal. (15) — *On* sa len divil, že jeho otec je taký rozkatený... (15) — *Ja* ti to chytro poviem. (21) — No nezúfal *on* preto. (33) — Janko mal síce mnoho roboty s vlastnou tanečnicou, predsa pár ráz hodil *on* okom i na Žofiu. (33) — Pravú príčinu vedel *on* veľmi dobre, ale ju nevyjavil. (33) — *Ja* ale to nebudem trpieť. (34) — Ešte *ja* neležím na smrteľnej posteli. (65) — Veď som vám *ja* aj ublížila! (71) — Kráča *on* dolu dedinou pomaly, rozvážite, lebo *on* nie je mladý šialenec, aby lietal sem a ta, *on* musí dať niečo i na úradnú vážnosť. (288)

Explicitné vyjadrovanie podmetu je v takýchto prípadoch podmienené alebo aktuálnym členením výpovede (na podmete je dôraz — toto je bežnejší prípad, živý aj v dnešnom jazyku), alebo rytmickým členením, rytmickými činiteľmi. Pri tomto druhom prípade nie je na podmete dôraz, ale podmet sa vyjadrí explicitne preto, aby sa dosiahla istá rytmická organizácia výpovede (Mathesius, 1947, s. 286). Obidve skupiny príkladov s pronominálnym podmetom možno hodnotiť ako prejav novšej z dvoch spomínaných tendencií vo vtedajšej skladbe. Explicitné vyjadrenie pronominálneho podmetu je charakteristickou vlastnosťou Kukučínovej skladby v rozoberaných poviedkach. Potvrdzuje to nielen veľká frekvencia takýchto konštrukcií, ale aj ich rôznorodé využitie pri výstavbe kontextu. Nachádza sa tu totiž viac takých prípadov, pri ktorých je refrénovité opakovanie explicitného zámenného podmetu priam stavebným princípom odseku. Na ukážku uvedieme aspoň jeden skrátený odsek.

Pozrime tohto kupca. *On* pre zisk pre rozmnoženie obchodu znesie od ľudu útržky, bujný rozmar, posmech, vtipy; *on* má ešte i milostný úsmev preň, keď najväčšie poníženie treba mu znášať; ba jeho suchý, špekulujúci um chytí sa i poézie kvôli nemu. *On* pochopil svoje poslanie, vyskúmal všetky maličkosti jeho. *On* nehnal sa za vyšším cieľom tak, že by maličkosti opovrhoval, práve tieto slúžili mu za schody k nemu. Čo ambícií obetoval, robil to isto, no nekládol príliš mnoho na vážky, aby pri nezdare nestratil všetko. *On* chcel mať zajaca, čo v chrasti behal, ale zato i vrabca mocne držal. (91)

Veľmi osobitnou a svojráznou oblasťou Kukučínovej skladby je v týchto poviedkach prívlastok a spôsoby jeho formálneho vyjadrovania. Je známe, že práve prívlastok dáva autorovi najviac možností pri štylizácii (Mistrík, 1965, s. 194). Kukučínov prívlastok je pozoruhodný nielen svojím slovosledom (o ktorom bude reč nižšie), ale aj svojím zložením a spôsobmi vyjadrenia. Ak na jednej strane zisťujeme, že najčastejšie sú aj v týchto

poviedkach holé zhodné prívlastky, na druhej strane môžeme konštatovať, že veľmi výraznú a pre skladbu týchto poviedok charakteristickú skupinu tvoria bohato rozvité a viacnásobné voľné i voľne pripojené prívlastky. Najčastejšie pritom ide o rozvité participiálne konštrukcie. Autor tieto dve skupiny prívlastkov aj funkčne pomerne výrazne diferencuje. Kým v autorskej reči a v monológoch, resp. i vnútorných monológoch postáv sa vyskytujú aj voľné a voľne pripojené bohato rozvité prívlastky, v dialógu sú pomerne zriedkavé. Aj túto funkčnú diferencovanosť možno chápať na pozadí už spomínaného napätia medzi dvoma tendenciami v syntaktickej stavbe. Niekoľko príkladov:

Po malom oddychu vstala a druhým garádom začala vyžínať *zaprášenú síce, ale veľkú* trávu. (9) — Všetky fúrie žiarlivosti, a to tej *malomocnej*, zožierali utrápené srdce jeho. (33) — Jeho biely múr leskne sa v horúcom lúči poludňajšieho slnka, ostro sa odrážajúc od zelene stromov, *obkľučujúcich* ho. (39) — Pozrite túto, už *onemelú* síce, a predsa tak zrejme *hovoriacu* tvár ... (52) — To plynie celkom prirodzene z povahy nášho ľudu, ešte vždy k čarám *ľnúceho*. (104) — Pyšne stoja máje v *cudzej* pre ne pôde. (116) — Pán richtár s *učesanými* nahladko vlasmi sedí za vrchstolom. (306)

Podobne aj medzi prístavkami nachádzame viacero príkladov na takéto bohato členené vyjadrovanie. Aj tu, aj pri podobných typoch prívlastku sa ukazuje, že nejde iba o autorovu záľubu v takejto štylizácii, ale aj o dobový príznak vtedajšieho jazyka a jeho skladby. Niekoľko príkladov takýchto prístavkov:

Už budúcich fašiangov mala byť ohláška, keď tu po Vianociach zavíta do dediny nový človek, *Paľko Zrebnický, bohatého pazderianskeho zemana Ezechiela Zrebnického najmladší syn.* (32) — V Nižnom samotná bývať a samotná viesť dom a hospodárstvo, k tomu sa len jej mať, *mohutnej sústavy telesnej a ohromnej skúsenosti žena*, odhodlať nemohla. (65) — Nuž ak ste aj vy pri tom slove salutovali, za tú úctu vám ďakujem v mene nášho obecného hajtmana z Ľupkanovej, Ondráša Gagačku, lebo ideme teraz rozprávať o ľupkanovskom hajtmanovi, *Ondrášovi Gagačkovi, o stĺpe ľupkanovskej administrácie*, a nie o vašom ukrutnom hajtmanovi. (281)

Takto by sme mohli rozoberať aj spôsoby vyjadrovania ostatných vetných členov, ale obmedzíme sa tu iba na konštatovanie, že pri nich niet toľko pozoruhodných javov. Aj tam možno nájsť prípady veľmi výrazné, ale ide zvyčajne iba o sporadické jednotlivosti. Nieto tu takých silných tendencií, akou je napr. explicitnosť pronominálneho podmetu alebo široká výstavba prívlastkových a prístavkových konštrukcií.

Bohatstvo výrazu a jeho explicitnosť sa nám doteraz ukázali ako príznačné, charakteristické črty Kukučínovej skladby. Z predchádzajúcich

štúdií, ktoré sa dotýkali syntaktickej stránky Kukučínovho jazyka, je dobre známa aj iná vlastnosť Kukučínovej syntaxe, ktorá síce čiastočne protirečí explicitnosti výrazu, ale je pre Kukučína najcharakteristickejšia: eliptickosť (Mistrík, 1960, s. 89). Uplatňuje sa príznakovo vo všetkých rozoberaných poviedkach, a to tak v autorskej reči, ako aj a najmä v reči postáv. Veľmi výrazná je najmä elipsa prísudku. Umožňuje ju tranzitná funkcia tohto vetného člena vo vete (Mistrík, 1966, s. 111). Práve touto funkciou sa vysvetľuje aj fakt, že elipsa sa najľahšie uplatňuje pri slovese *byť* a vôbec pri sponových slovesách. J. Mistrík v citovaných prácach skúmal elipsu v celom Kukučínovom diele. Jeho konštatovania sa potvrdzujú aj týmto výskumom, ktorý sa zameral iba na prvé Kukučínove poviedky. Jeho poznatky môžeme teda doplniť tým, že elipsa patrí medzi najtypickejšie výrazové prostriedky Kukučínovho jazyka už od jeho prvotín. Uvedieme niekoľko príkladov.

Jak sladko tu leňošiť. (39) — Povedz, dievča, už ma nerado? (40) — V nedeľu ráno u Machnatých plač a nárek. (41) — Opustená, sklamaná, zavedená ja! (42) — Pluh, brány, kolesá, všetko už v kôlni. Krov na dome tiež zinačený. (68) — Ale to nie tebe, to frajerke chystáš. (92) — Nos jeho nie orličí, ale stľapkaný a široký, ústa široké, k hvízdaniu nespôsobné, brada hlbokým priesekom v pravé poly rozdelená. (285)

Pri niektorých prípadoch zisťujeme, že v nich elipsa súvisí nielen s aktuálnym členením, ale aj s uplatnením požiadavky rytmickosti výpovede. Vypustením spony najmä v niektorých kratších vetách dosahuje autor ich zreteľné rytmické členenie na vetné úseky. Práve tým sa Kukučínov umelecký jazyk najviac blíži k bežnej hovorenej (ľudovej) reči. Potom je zreteľné, že elipsa patrí k prejavom novšej z dvoch spomínaných tendencií v Kukučínovej skladbe, a je celkom dobre pochopiteľná aj jej veľká frekvencia, a to nielen v rozoberaných poviedkach, ale v celom prozaickom diele M. Kukučína.

Pozoruhodným spôsobom vyjadruje Kukučín sloveso *byť* v jeho zápornej podobe. Ako niektoré z uvedených príkladov ukazujú, niekedy autor samotný tvar slovesa *byť* nevyjadrí a vysloví len záporné slovo ***nie***. V iných prípadoch postupuje tak, že obidva komponenty výrazu v jeho zápornej podobe stiahne do jedného slovného tvaru. Tento postup je možný iba pri 3. osobe singuláru prítomníka, a tak vzniká tvar *nenie*. Príklady:

„No, to *nenie* žart!" pomyslím si. (25) — *Nenie* už povedomý vecí vôkol neho jestvujúcich. (55) — „To *nenie* pravda," bránil sa starý. (155) — Ale že by som o teba nestál, tiež *nenie* pravda. (20) — *Nenie* teda divu, že žena gazdujúca so svetom do rozkolu príde a urobí smiešnou i seba i svoj dom. (120)

Obidva uvedené spôsoby vyjadrenia zápornej podoby slovesa *byť* sa vyskytujú zväčša iba v reči postáv.

Rozoberané Kukučínove poviedky majú pomerne jednoduchú kompozíciu. Vychádza sa zvyčajne z rozprávania o deji nezúčastneného rozprávača a postupne sa prechádza do dialógov medzi postavami. Dvom základným pásmam, pásmu rozprávača a pásmu postáv, dosť dôsledne zodpovedajú dve mediačné formy, nepriama a priama reč. Tieto dve formy sú vo všetkých rozoberaných poviedkach základné. Ba aj v zriedkavo sa vyskytujúcom vnútornom monológu sa uplatňuje priama reč. Iba ojedinele tu býva polopriama reč: *Martin sa zľakol, že bude hajtmanom. A či mu to nemôžu ľahko na krk zavesiť, ako pred dvoma rokmi Vrzgútovi richtárstvo?* (294)

Ako sme už naznačili, aj vo vnútornom monológu má prevahu priama reč. Jeden príklad v kontexte:

Tak kráča Gagačka dolu blatnatou cestou, vyhľadáva skalky a hupká do najväčších mláčok; krpce a remence, ráno ešte také čisté, sú zafŕkané blatom. „*Chlapec, a nie richtár; treba tebe richtárskej palice; kúdeľ a vreteno, nieto palica. Štrngaj len šestáčikmi, veď ty vyštrngáš! Škoda krpcov — no, takýmto blatom sa brodiť o hlade a smäde. Jaj, ale je, Pane Bože, za slniečko! Na roztopenie.*“ Hajtman šibol do hájnikovho dvora. (295)

Možno dodať, že rozoberané poviedky sú aj podľa svojej výstavby dosť podobné. Väčšina z nich sa začína autorským rozprávaním, ba dokonca aj jednotlivé časti týchto poviedok sa takmer pravidelne začínajú takto, potom nasleduje už len sled dialógov, prerušený niekedy stručným autorským komentárom. Iba v niektorých *(Na jarmok, Pán majster Obšíval)* je prevaha autorskej reči nad dialógom, alebo sú obidve zložky v rovnováhe. V ostatných je prevaha dialógu. Aby však hranica medzi obidvoma pásmami nebola taká silná a ostrá, usiluje sa autor oživiť a dynamizovať svoje rozprávanie. Ako prostriedok mu slúži najmä striedanie oznamovacích viet (ktoré sú v pásme rozprávača pochopiteľne najčastejšie) s opytovacími, žiadacími a zvolacími vetami. Takéto striedanie viet s rozličnou modalitou má u Kukučína pravdepodobne analogickú funkciu, ako má striedanie rozmanitých mediačných foriem v dnešnej próze. Tento jav má však u Kukučína aj iný dôvod. Všetky pozorované poviedky sú komponované ako rozprávanie prítomnému poslucháčovi. Autor ho má stále na zreteli a niekedy sa na neho aj priamo obracia oslovením. A tak aj pomerne častý výskyt opytovacích, žiadacích a zvolacích viet v autorskej reči možno pokladať za výraz úsilia o stály kontakt s prijímateľom.

Z doterajšieho výkladu aspoň nepriamo vyplynulo, že napätie medzi obidvoma spomínanými tendenciami, ktoré sa nielen u Kukučína, ale

v celej vtedajšej tvorbe prejavovalo v skladbe, je pri rozoberaných syntaktických javoch v tomto materiáli slabšie, ako bolo v predchádzajúcom období. Kukučín sa totiž už od svojich prvotín dosť silno prikláňa k ľudovej reči a to má citeľné dôsledky aj pre jeho skladbu. Ukázalo sa, že vo väčšine javov Kukučín uprednostňoval novšie a menej komplikované štruktúry. Predsa však nemožno povedať, že spomínaného napätia v jeho prvých poviedkach niet. Niektoré prejavy druhej (teda staršej) tendencie sme už uviedli. Je tu však ešte rozsiahla a závažná oblasť slovosledu a tá nás presvedča, že spomenuté napätie v týchto poviedkach predsa len jestvuje, a to niekedy dosť výrazne. Badať ho nielen v autorskej reči, ale aj v priamej reči postáv.

Vcelku možno povedať, že u Kukučína ide o dve skupiny odlišností v slovoslede. Prvú skupinu tvoria prípady, v ktorých proti dnešnému aktuálnemu členeniu a jeho normám stoja zásady staršieho pevného slovosledu (gramatický činiteľ pri slovoslede). Ide najmä o vety s infinitívom (prípadne so slovesom vôbec) na konci vety alebo o niektoré typy postponovaných prívlastkov. Druhú skupinu tvoria zasa také prípady, v ktorých sa uplatňujú odchýlky od tejto normy. Napr. proti dnešnej zásade, že spojka *ale* stojí na prvom mieste vo vete, uplatňuje sa zásada, podľa ktorej je spojka *ale* na druhom mieste vo vete.

Postavenie infinitívu (a slovesa vôbec) na konci vety je prejavom staršieho slovosledného princípu. Pôvodne sa uplatňovalo len v odborných textoch (Mistrík, 1966, s. 116), ale ako ukazuje práve slovosled Kukučínových poviedok, preniklo aj do iných štýlov. Napr.:

Paľko o budúcnosť sa málo trápil, on žil minulosti; nemal ešte ani tridsať rokov, a už v budúcnosť ani neúfal, ale sťa starec v minulosť sa *ponoril.* (45) — A tu staré rany boleli, jatrili sa a všetku silu duševnú *zožierali.* (45) — No na jeho rukách tiež poznať, že susedy samochtiac nechcú pravdu *znať.* (147)

Ešte nápadnejšie sú slovosledné príznaky prívlastku. V autorskej reči aj v reči postáv Kukučín postponuje zhodný prívlastok veľmi často. Nejde pritom iba o isté, aj dnes dosť ustálené prípady (oslovenia, nadávky a pod.), ale o veľmi rozmanité typy. Možno ich všetky hodnotiť ako pozostatky staršej tradície. Napr.:

Majetok *tvoj* nezávidím ti, ani po ňom netúžim, lebo rukami *svojimi* bárskde vydobyjem živnosti i pre seba, i pre rodičov. (16) — Bertan si ešte odpočíva v tôni prútikov *vŕbových.* (19) — Svadba *Jankova* sa teda rozplynula. (33) — Niekto by myslel, že takéto rozdelenie práce *domácej* je prameňom hnevu v rodinách *našich.* (79) — Od troch rokov tešil sa na okamžik *tento,* a teraz, keď je už tu, trasie sa pred závažnosťou *jeho.* (157)

Príklady ukazujú, že najčastejšie býva postponovaným prívlastkom privlastňovacie prídavné meno alebo zámeno (privlastňovacie alebo ukazovacie).

Rozvitý prívlastok Kukučín často rozdeľuje tak, že jeden z prívlastkov je pred nadradeným substantívom, druhý je postponovaný. Napr.:

Hrubé prsty *Turákove* nemôžu ihlu nijako do pysku na krpci dopraviť. (80) — Luzné nádeje skrsli v *starej* lebke *Obšívalovej.* (163) — Bál sa oňho sťa pravý otec i modlil sa za *šťastný* návrat *jeho.* (151) — Lebo známa vec, že každý „gemeiner", už či jáger a či infanterista, hajtmana svojho drží za *najvyššieho* hodnostára *vojenského.* (281)

V dnešnom spisovnom jazyku sa takéto inverzie hodnotia ako expresívne (Mistrík, 1966, s. 48). Podľa ich výskytu v Kukučínovom texte možno predpokladať, že sa v tom čase nepociťovali ako expresívne. Potvrdzuje to aj skutočnosť, že takéto konštrukcie sú zväčša iba v autorskej reči. Ich existenciu možno pravdepodobne vysvetľovať skrížením obidvoch spomínaných tendencií, staršej tendencie po postpozícii a novšej tendencie anteponovať zhodný prívlastok.

V súčasnom jazyku je už aspoň približne určené poradie rozličných typov prívlastku, ak je prívlastok rozvitý (Mistrík, 1966, s. 47). U Kukučína sú aj v tomto prípade, teda ak je celý rozvitý prívlastok pred nadradeným členom, odlišnosti aspoň v jednotlivostiach. Napr. posesívny prívlastok stojí v Kukučínovej vete niekedy až za hodnotiacim alebo diferencujúcim prívlastkom (v dnešnom jazyku stojí bezpríznakovo len pred nimi). Napr.:

Výpočty sú iste skvelé, lebo úsmev poletuje po *bledých jeho* perách. (88) — Dobre to bude! usmial sa samoľúbo Pleva, vidiac, že posiela na susedu svoju *vlastného jej* syna. (128)

Celkový obraz Kukučínovho slovosledu dokresľujú niektoré ďalšie osobitnosti. Napr. podraďovacie spojky sa často posúvajú až do stredu vedľajšej vety, spona stojí niekedy na začiatku vety a pod. Takto zisťujeme, že Kukučínov slovosled má viacero odlišností v porovnaní s dnešným slovosledom. Niektoré z nich pritom naznačujú, že nejde iba o osobitné črty Kukučínovho umeleckého jazyka, ale o charakteristické vlastnosti slovenskej skladby vtedajšieho obdobia.

V doterajších rozboroch Kukučínovho jazyka sa venovala pozornosť zväčša iba jeho najznámejším poviedkam a románom. Z rozboru ich jazykovej stránky sa vyvodila aj všeobecná charakteristika Kukučínovho jazyka ako celku. Z našej analýzy niektorých vlastností syntaxe Kukučínových prvých dedinských poviedok vyplývajú niektoré čiastkové doplnenia. Ak

sa zdôrazňovalo iba to, že Kukučínov jazyk sa približuje k reči ľudu (uvádza sa to i v učebniciach a zdôrazňuje sa najmä „ľudovosť" jeho skladby), treba po predchádzajúcom výklade konštatovať aj to, že v jeho prvotinách sú ešte pomerne silné pozostatky starších tendencií, a to najmä v skladbe. Aj v tejto oblasti Kukučín jednak organicky nadväzoval na štúrovskú a matičnú spisbu, jednak vo väčšej miere uplatňoval prvky živej reči. Aj tu sa nám teda potvrdzuje téza o Kukučínovi „tradicionalistovi a novátorovi". Nápadný výskyt istých syntaktických javov v jeho poviedkach z prvej polovice 80. rokov predpokladá aj ich živú existenciu v slovenskom jazyku toho obdobia. Takto — aspoň nepriamo — je náš rozbor aj približnou charakteristikou niektorých vlastností slovenského jazyka 80. rokov minulého storočia v jeho syntaktickej rovine.

Literatúra

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M.: Príspevok k štýlu štúrovskej prózy. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964. 205 s.

KUKUČÍN, M.: Dielo. 1. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1957.

MATHESIUS, V.: Pronominální podmět v hovorové češtině. In: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha 1947, s. 286—293.

MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 254 s.

MISTRÍK, J.: Elipsa v diele Martina Kukučína. In: Jazykovedné štúdie. 5. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960, s. 89—114.

MISTRÍK, J.: Slovenská štylistika. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1965, 313 s.

MISTRÍK, J.: Slovosled a vetosled v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 276 s.

DISKUSIE

Július Rybák

VYJADRENIE PRÍČINY SPOJKAMI ŽE A LEBO

Pri čítaní V. zväzku Novomeského publicistiky, ktorý je okrem iného vynikajúcim textom na skúmanie vyjadrenia príčinných a vôbec zdôvodňovacích vzťahov (zahrňujúcich príčinu a vysvetlenie), sme našli aj príčinné súvetia takéhoto typu:

Socializmus v ZSSR nezvíťazil len *preto, lebo* geniálni otcovia socialistickej idey, nezabudnuteľný Karol Marx, jeho druh Fridrich Engels a iní ju v svojich knihách pekne opísali. Zvíťazil predovšetkým *preto, lebo* táto idea mala dôstojných, vážnych, energických a obetavých predstaviteľov.

V slávnostnom prejave, z ktorého úryvok uverejnila svojho času Pravda, bol uvedený text významovo jednoznačný, pretože rečník v spojení *nezvíťazil len preto* položil logický dôraz na sloveso. Ale v písanej podobe môže mať tento text (ak odhliadneme od kontextuálnych súvislostí) dva významy:

1. Význam čiastočnej negácie: *nezvíťazil len preto = zvíťazil nielen preto* (s logickým dôrazom na prísudkové sloveso).

2. Význam celkovej negácie: *nezvíťazil len preto = príčinou toho, že nezvíťazil, je len to, že . . .* (s logickým dôrazom na odkazovacom *preto*). Až nasledujúce súvetie „prejasňuje" v prvom súvetí jednoznačne význam čiastočnej negácie.[1]

P o z n á m k a. Systémová možnosť slovenčiny vyjadriť čiastočnú negáciu nielen formou členského, ale aj vetného záporu môže niekedy v písanom prejave viesť k nejednoznačnému chápaniu textu adresátom prejavu. V Novomeského *Vile Tereze* sme našli vynikajúci príklad na to, ako si autor sám uvedomil možnosť dvojakej interpretácie textu, a zopakovaním čiastočnej negácie formou členského záporu výpoveď spresnil, urobil ju jednoznačnou. Ide tu, pravdaže, o zámerné využitie „hry" týchto dvoch možností vyjadrenia, ktorej cieľom je zvýšiť presvedčivosť a estetický účinok textu (nie o nejakú „dodatočnú opravu"). Porov.:

[1] O rozlíšení pojmov *celková negácia — čiastočná negácia, vetný zápor — členský zápor* porov. BAUER, J. — GREPL, M.: Skladba spisovné češtiny. 2. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1965, s. 25.

Mne sa však tak vidí, že je to prirodzené,
že iba takto kráča história . . .
. . . . . .
po stupňoch celkom obyčajných dní,
naohlásená svojím pobočníkom,
bez fanfár, bez sprievodu, všedná, nenedeľná,
bez mena, nepoznaná, v diele svojich tvorcov,
ktorí ju nerobia.
Rozumejte mi dobre, prosím, ***ktorí nie ju robia,***
lež iba to, čo treba.

O význame hlavnej vety prvého súvetia sme doteraz uvažovali nezávisle od významu použitej príčinnej spojky. Ako sme už boli v iných prácach ukázali (Rybák, 1969, 1971), spojka *lebo* explicitne vyjadruje príznak „reálnosť deja" a v súvetiach, kde vedľajšia veta vyjadruje nereálnu (v tom aj negovanú) príčinu deja hlavnej vety, sa v slovenčine nepoužíva. Náležitou spojkou v takých vetách (aj v uvedenom príklade vyššie) je *že, že (+ by),* ktorú nájdeme na iných miestach Novomeského knihy, napr.:

A najvyššie vedenie jedného národa . . ., uveličené a s novými nádejami šlo v ústrety ďalším dňom, keď zomrel Franklin Roosevelt, a to *nie preto, že by* čakalo víťazstvo novej, Nemecku azda viac prajnej koncepcie na strane nepriateľa, ale pre mechanickú analógiu medzi situáciou svojou a situáciou Friedrichovou. — Moc germánskeho nacizmu sa rozliala po Európe *nielen preto, že* bola podopretá zbraňami wermachtu, ale aj *preto, lebo* nacizmus prejavil dobrý úmysel zadržať vývoj dejín k socializmu. — Naša národná kultúra nemá vyvinutú vedu teda *nie preto, že* nemáme schopnosti vedecky tvoriť, ale *preto, že* sme u nás nemali šťastné podmienky pre rozvoj vedy. — Ale isté je jedno: najaktívnejší nepriateľ, ktorý nebol zaujatý protisovietsky *preto, že* mu nerozumel, ale *preto, lebo* mu rozumel, že je porazený.

Príznak „reálnosť deja" jasne vystupuje pri spojke *lebo* v tomto súvetí: *Máloktorý Kráľov vrstovník žil v rozpomienkach nasledovných pokolení intenzívnejšie p r e t o, l e b o odkaz jeho životných činov bol dotvorený a úplne dobudovaný.* — Čitateľ sa musí niekoľkoráz vrátiť k tomuto textu, aby si uvedomil, že vedľajšia veta má z hľadiska modálnosti význam negácie (=odkaz životných činov Kráľových vrstovníkov nebol dotvorený a nebol úplne dobudovaný). I tu sa žiada spojka *že (+ by),* ktorá by jednoznačne vyjadrila význam nereálnosti, alebo aspoň spojka *že,* ktorá tento význam pripúšťa.

Na hodnotenie vedľajšej vety ako nereálnej príčiny nemá vplyv, či je obsahom tejto vety (z logického hľadiska) dej realizovaný alebo nerealizovaný; cez „prizmu" členského záporu v hlavnej vete sa tento dej hodnotí v každom prípade ako nereálna príčina, vylučujúca použitie spojky *lebo.* V rámci vedľajšej vety však uvedené kritérium (realizovaný — nerealizo-

vaný dej) rozhoduje o rozlíšení spojok *že, že (+ by)*, pričom *že (+ by)* explicitne vyjadruje nerealizovaný dej a *že* vyjadruje reálny i nereálny dej; porov. príklady z L. Novomeského:

Slovenský národný život... chápal Viktorin v súlade s voľnosťou a napredovaním českého národa. Nie *preto, lebo* bol po rodičoch Čech, ale *preto, lebo* bol dobrý, horlivý a povedomý Slovák. — Vy, ktorí sa zväčša spravujete ideami, aké tu rozvíjam, ste mladí *nie preto, lebo* ste osemnásť a dvadsaťroční. Ste mladí *preto, lebo* tieto myšlienky vyznávate a ste ich svetlonosmi. Ste mladí, *preto, lebo* ste komunisti.

Viktorin skutočne bol po rodičoch Čech a tí mladí sú naozaj osemnásť a dvadsaťroční a napriek tomu tu ide o nereálnu príčinu, preto je tu spojka *lebo* nenáležitá. Keďže však z logického hľadiska ide vo vedľajšej vete o reálny dej, nemožno použiť spojku *že (+ by)*, iba spojku *že: nie preto, že bol po rodičoch Čech ..., nie preto, že ste 18- a 20-roční.* Porov. na inom mieste Novomeského: *Na tomto žarte sa dnes už nezasmejeme. Nielen p r e t o, ž e je to starý žart. Ale aj p r e t o, l e b o táto historka sa dnes už nezdá taká nezmyselná ako voľakedy.*

Z opísaných dôvodov (tu, a najmä v predchádzajúcich prácach — porov. Rybák, 1969, 1971) pokladáme spojku *lebo* za nenáležite použitú aj v týchto súvetiach z Novomeského publicistiky (náležité spojky uvádzame v zátvorkách):

My si teda pripomenieme hviezdoslavovskú storočnicu nie *preto, lebo (že)* sa to žiada *(že by sa to žiadalo)*, ani nie pre „večnosť" a „nepominuteľnosť" básnického diela... — Jilemnický bol však už vtedy komunistom a rozhodol sa pre toto riešenie nie *preto, lebo (že)* to bolo *(že by to bolo bývalo)* všeobecné alebo typické v našich pomeroch, ale *preto, lebo* uvedomelo chcel vyznačiť perspektívu nášmu vývoju zo situácie, v ktorej sme sa zmietali. — Predstavitelia občianskych skupín z roku 1943 nepadli roku 1948 *preto, lebo (že)* celých päť rokov od podpísania Vianočnej dohody im komunisti podrývali *(že by im boli podrývali)* pôdu pod nohami. Ale *preto, lebo* oni podrývali princípy, na ktorých sa s komunistami zhodli. — Klérofašizmus slovenského štátu nám neprekážal *preto, lebo (že)* neuspokojil *(že by nebol uspokojil)* v plnej miere ambície predmníchovských agrárnikov a národniarov... Prekážal nám... *preto, lebo* najuvedomelejšie a najzákernejšie stál v ceste vývoja k novému Slovensku. — Naša domovina sa dostala po bok nemeckému nacizmu nielen *preto, lebo (že)* jej reprezentanti boli ľahostajní Slováci, ale *preto, lebo* vrstvy spravujúce vtedy osudy našej domoviny väčšmi... mali na mysli istotu svojich majetkových privilégií... — Nepoukazujem, priznávam sa, na túto vec pred vami s istou horkosťou *preto, lebo (že)* úspech tohto stanoviska by ma zbavil miesta..., no tak sa mi vidí... — Zmeny, ktoré u nás koncom februára nastali, pripodobňujú sa prevratu, a to nielen *preto, lebo (že)* sa pri nich zmietol istý politický štýl..., ale aj *preto, lebo* pri nich vystúpili mohutné zložky obyvateľstva.

Z významového rozlíšenia príčinných spojok *lebo, že, že (+ by)* vyplýva, že slovenčina pozná spojenie *nie že by,* ekvivalentné „plnému" spojeniu *nie preto, že by,* ale nepozná výraz **nie lebo by,* ktorý by mal zodpovedať spojeniu **nie preto, lebo by* (porov. Rybák, 1971, s. 139). U L. Novomeského sme príklad na spojenie *nie preto, lebo by* nenašli. Použil ho J. Šimovovič v *Próze o básni:*

Skúsme dokázať, že je to podstatne ináč. Že nijakú báseň nemôžeme chápať ako náhradu zmyslového kontaktu s prírodou, a to *nielen preto, lebo* by to bola príliš nedokonalá náhradka, ale *preto, lebo* sama báseň nemá takéto ambície. (V texte sa žiada použiť spojenie *nielen preto, že by.*)

Výskyt väčšieho počtu príkladov, ktoré protirečia istému pravidlu, vedie nevyhnutne k otázke, či dané pravidlo adekvátne vystihuje zákony fungovania jednotiek daného podsystému jazyka. I po opätovnej úvahe zastávame názor, že významové rozlíšenie spojok *lebo, že, (že + by)* (ako sme ho opísali v citovaných prácach) platí a je odôvodnené špecifickou informáciou, ktorú sú tieto spojky (v spojení s obsahom celej vedľajšej vety) schopné vyjadrovať. Najdôležitejším faktorom, ktorý bráni spojke *lebo* vstupovať do spojení *nie preto, lebo (lebo by), nielen preto, lebo (lebo by)* a pod. (v súvetiach s čiastočnou negáciou v hlavnej vete) je jej funkčné zaťaženie pri rozlíšení celkovej a čiastočnej negácie, vyplývajúce z nejednoznačného formálneho vyjadrenia obidvoch druhov negácie v slovenčine (porov. Rybák, 1969, s. 224). Ide o rozlíšenie výpovedí:

1. *Nehovorím o tom len preto, lebo (že) je to *(že by to bolo) známe.* (Príčinou môjho mlčania je jedine známosť veci.)

2. *Nehovorím o tom len preto,*	*že je to známe,*	*ale aj preto, že . . .*
Hovorím o tom nielen preto,	*že by to bolo známe,*	
	**lebo je to známe,*	
	**lebo by to bolo známe,*	

Frekventované používanie spojení *nie preto, lebo, nielen preto, lebo* a pod. u L. Novomeského treba teda pokladať za výnimočné a za jeden z prejavov jeho individuálneho štýlu. Výrazne to vidieť na nasledujúcom príklade. V úvode ku Clementisovej knihe *Vzduch našich čias I* L. Novomeský (na 35 stranách) dva razy použil spojenie *nie preto, lebo:*

Zotrval v starom presvedčení *nie preto, lebo* ho kedysi v mladosti nadobudol, ale napriek tomu, že ani v popravčej cele, pri chladnom rozume, nevedel nadobudnúť presvedčenie iné. — Lenže sa postavil proti vžitému a pohodlnému „dedičstvu" *nie preto, lebo* bol „mladý", ale v mene novej naliehavosti.

Ale v Clementisovom texte (400 strán) nenájdeme ani jeden príklad na *nie preto, lebo,* pričom spojenia so spojkou *že, (že + by)* V. Clementis používa, porov.:

Neuvedomujeme si tento fakt *preto, že* sa uspokojujeme slovami a neobzeráme sa po činoch. — Objemná kniha Vavra Šrobára Osvobodené Slovensko má cenu nielen *preto, že* podáva materiál k poznaniu profilu dr. Milana Hodžu, ale i *preto, že* ... — TRAM je prvým divadlom na 100 % proletárskym *nielen preto, že* všetci jeho herci vyšli z tovární, ale *preto, že* je ... — A to *nie preto, že* je z neho (almanachu) vynechaný dáky ten veršosmolič ... Ale *preto, že* ... — A tentoraz *len preto* nemá mať četník hlavné slovo, *aby* pred svetom nebola dokázaná perzekúcia. *Nie preto, že by* podľa názorov týchto pánov četník nemal byť argumentom ..., *nie preto, že by* v zásade mala byť perzekúcia vylúčená ... Ale v danom prípade *len preto, aby* sa o tom nedozvedela cudzina.

Poznámka: V generatívnom opise príslovkového určenia príčiny v češtine Sv. Machová (1972) nikde nevymedzuje ako špecifický kontext pre použitie príčinných spojok súvetia s čiastočnou negáciou v hlavnej vete. K našej problematike sa najviac približuje tam, kde hovorí o použití príčinnej spojky *že* ako o „vhodnom připojení" vtedy, keď „věta řídící končí slovy, jako jsou např. *jen, pouze, již, právě, zejména také, asi, snad*" (56, porov. aj algoritmus na s. 99). Napr. *Dítě si nesmí zvyknout, že má poslouchat jen proto, že za to něco dostane.*

Ľahko možno zistiť, že z hľadiska logického významu má uvedená výpoveď charakter čiastočnej negácie a že „prehodením znamienok" (ktorým dosiahneme explicitné vyjadrenie čiastočnej negácie) sa v princípe význam výpovede zachováva, porov.:

Dieťa si nesmie zvyknúť, že má poslúchť len preto, že za to niečo dostane.

Dieťa si musí zvyknúť, že nemá poslúchať len preto (že má poslúchať nielen preto), že za to niečo dostane.

V oblasti čiastočnej negácie sú závery Sv. Machovej pre češtinu a naše závery pre slovenčinu o používaní spojky *že* zhodné. Ale v oblasti celkovej negácie (a podobne aj v kladných vetách) sa v slovenčine po výrazoch typu *len preto* používa nielen príčinná spojka *že,* ale aj *lebo,* napr.: *Neprišiel len preto, lebo (že) som ho nezavolal.*

Literatúra

BAUER J. — GREPL M.: Skladba spisovné češtiny. 2. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1965. 243 s.
MÁCHOVÁ S.: Příčina v syntaxi češtiny. 1. vyd. Praha, Academia 1972. 120 s.
RYBÁK J.: Opozícia príčinných spojok *lebo, že.* Slovenská reč, *34,* 1969, s. 220—225.
RYBÁK J.: O spojkách *lebo, že, nieže by.* Slovenská reč, *36,* 1971, s. 138—142.

Vlado Uhlár

ZVUKOVÉ HODNOTY SLOVENČINY A VÝSLOVNOSŤ TVAROV **PROSIEB, KRESIEB**

Pri určovaní zásad, ale aj jednotlivých zložiek slovenskej spisovnej výslovnosti nemožno si nevšímať otázku zvukových hodnôt slovenčiny a ich rozvíjania. Radi by sme toto konštatovanie hlbšie ozrejmili v tomto príspevku do diskusie o výslovnosti tvarov *prosieb, kresieb,* ktorú nadhodil G. Horák v Slovenskej reči.[1] Vo svojom článku zaujal kritický postoj k poučke H. Bartka,[2] že znelostnou asimiláciou sa mení koreňová samohláska *s* na *z* nielen vo všetkých pádoch ich skloňovania, kde za *s* bezprostredne nasleduje slovotvorná prípona *-ba* (prosba — *prozba,* kresba — *krezba,* kosba — *kozba*), ale asimiláciou vzniknuté *z* sa analogicky vyslovuje aj v tvaroch gen. pl. *prosieb, kresieb, kosieb* (teda *prozˌiep, krezˌiep, kozˌiep*), kde už niet bezprostredného dôvodu na znelostnú asimiláciu. Ide tu teda o to, či výslovnosť so znelou spoluhláskou *z*, opodstatnená v 11 pádoch z 12 je náležitá aj v gen. pl., či analógia vo výslovnosti nie je dosť oprávnená, aby takáto výslovnosť mohla byť kodifikovaná aj v spisovnej výslovnosti. Hoci spisovná výslovnosť tvarov gen. pl. *prosieb, kresieb* a pod. je v celkovej sústave spisovnej výslovnosti iba čiastkovým a okrajovým problémom, predsa nie je zanedbateľná z hľadiska jej celkového systému a najmä z hľadiska rozvíjania zvukových hodnôt slovenčiny. Z tohto hľadiska by tiež nebolo správne nepovšimnúť si aj iné otázky z tejto problematiky, ktoré ju pomôžu lepšie osvetliť a primeranejšie ju aj riešiť.

V písanej podobe slovenčiny podľa pravopisnej sústavy v podstate platnej od kodifikácie M. Hattalu sa zachováva jednotný systém v zapisovaní koreňovej spoluhlásky *s* pred slovotvornou príponou *-ba* vo všetkých pádoch a priam tak aj spoluhlásky *b* v gen. pl. pred absolútnou pauzou, teda podľa *pros-i-ť* sa píše *pros-ba (prosba).*

Je otázka, či takýto systém platný pre písomnú podobu slov je primeraný a vždy záväzný aj pre výslovnosť. Vo vývine jazykov, a prirodzene aj slovenčiny, bola a je dôležitým činiteľom analógia. Uplatňovala sa v hláskosloví a v dôsledku hláskoslovných zmien najmä v morfológii vo vyrovnávaní zvukovej podoby slovného základu v jednotlivých pádoch skloňovania (napr. podľa *ruka, noha, striga, mucha* sú teraz aj v datíve a lokáli spoluhlásky *k, h, g, ch: o ruke, nohe, strige, muche,* hoci staršie

[1] Výslovnosť tvarov *prosieb, kresieb.* Slovenská reč, *38,* 1973, 367 n.
[2] BARTEK, H.: Správna výslovnosť slovenská. Bratislava, — Turč. Sv. Martin, Horáček 1944, s. 113.

tvary so striedaním spoluhlásky o *ruce, noze, stridze, muse* sa aj doteraz vyskytujú v niektorých nárečiach). Analógia sa uplatňuje aj v syntaxi, keď napr. podľa istých slovesných väzieb vznikajú také isté väzby pri sémanticky zhodných alebo synonymicky blízkych slovesách (porov. časté *vyznať sa do toho* namiesto *vyznať sa v niečom* podľa väzby *rozumieť sa do niečoho).* Analógia sa veľmi výrazne uplatňuje aj v tvorbe slov prostredníctvom produktívnych slovotvorných modelov (porov. *rodič, vodič, nosič, hasič — roľník, školník, požiarnik, vrátnik, textilník — vodovod, plynovod, naftovod — nylon, perlon, silon, chemlon* a pod.).

Ako vidieť, analógia, neraz pod inými názvami, je významným zdrojom rozličných jazykových javov a zmien, preto nemôže prekvapovať, ak sa uplatňuje aj vo výslovnosti, keď sú na to primerané podmienky, pravdaže, aj v spisovnej výslovnosti.

Na druhej strane je zasa dobre známe, že zavše ani za rovnakých alebo iba navonok za rovnakých podmienok sa niektoré jazykové zmeny neuplatňujú ani vo výslovnosti alebo spisovná výslovnosť ich nerovnako akceptuje. Vplyv tradície je pritom veľmi významný. Isteže ju nemožno len tak zamietať ani v slovenskej ortoepii.

Znelostná asimilácia spoluhlások na morfematickom švíku je známy jav v slovenskom hláskosloví. Sem patrí aj asimilácia spoluhlások v slovách typu *prosba, kosba, kresba,* vo výslovnosti *prozba, kozba, krezba* a pod.

Do trochu odlišnej kategórie patrí asimilácia spoluhlások na morfematickom švíku, ak druhá spoluhláska je napr. zvučná spoluhláska *m.* Tak v inštr. pl. substantív mužského rodu, ktorých základ je zakončený na neznelú spoluhlásku, pred pádovou príponou *-mi* asimilácia nenastáva, porov. *chlapmi, plotmi, nosmi, košmi, krkmi, hriechmi, igricmi, vtákmi, zaťmi* a pod. Naproti tomu sa znelostná spoluhlásková asimilácia dôsledne a pre spisovnú výslovnosť záväzne uplatňuje na morfematickom švíku v 1. os. mn. č. rozk. spôsobu pred osobnou koncovkou *-me.* Tvary slovies *lepme!, nosme!, hrešme!, mláťme!, plačme!, vláčme!* vyslovujeme *ľebme!, nozme!, hrežme!, mláďme!, pladžme!, vládžme!* Teda neznelá spoluhláska vo vyznievaní základu slova *(p, s, š, ť, č)* sa dôsledne asimiluje pred zvučnou spoluhláskou *m* osobnej prípony na príslušnú párovú znelú spoluhlásku *(b, z, ž, ď, dž).* Vo všetkých týchto prípadoch by bola možná aj výslovnosť bez asimilácie neznelých spoluhlások na znelé. Neraz sa s takouto nenáležitou výslovnosťou stretáme.

Približne obdobne — a celkom v protiklade k väčšine prézentných tvarov slovesa *byť (som, si, ste, sú)* — sa aj v spisovnej slovenčine uplatňuje asimilácia v tvare 1. os. mn. č. *sme* vo výslovnosti *zme.* Písaná podoba — obdobne ako v tvaroch 1. os. mn. č. rozk. spôsobu — však veľmi negatívne ovplyvňuje výslovnosť tohto veľmi frekventovaného tvaru v hovorových

prejavoch niektorých používateľov spisovného jazyka (vyslovujú *sme*). Ide o vplyv zlej školskej výchovy, písmenkovej výslovnosti, dokonca neraz zdôvodňovanej systémovosťou, pravda, formálnou, pravopisnou.

Systémovosť nebýva vždy rovnakej povahy a v otázke spisovnej výslovnosti sa treba správať všeobecnejšími princípmi založenými na zákonitostiach jazyka.

Za názorný príklad môžu poslúžiť aj odlišné výsledky asimilácie spoluhlások i v rámci tej istej kategórie v súvislosti s predponami *s-* a *z-*. V zhode so živou výslovnosťou v poslednej významovej úprave slovenského pravopisu (r. 1953 a čiastočne aj 1968) sa kodifikovalo písanie týchto predpôn tak, že pred znelými a zvučnými spoluhláskami a pred samohláskami sa píše *z- (zletieť, zhovárať sa, zhon, zlet, zraz, zrub, zhora, zmilovať sa, zľutovať sa, zísť sa, zorganizovať, zúčtovať, zaktivizovať)* a pred neznelými spoluhláskami *s- (skúška, spev, skúmať, stratiť).* Naproti tomu aj napriek systémovej, ale už iba nárečovej výslovnosti „zmer, zloha, zval, zvah" a napriek bežnej a zaužívanej výslovnosti *z* v slovesách *zmerať, zložiť, zvaliť, zvažovať, zmútiť, zmierať, zmiešať, zvedieť, zmetať* — spisovne vyslovujeme a píšeme *smer, sloha, sval, svah,* práve tak *smútok, smrť, smiech, svedomie, smeť.* V spisovnej výslovnosti sa neprijíma ani podoba „nodzľah" (proti *nocľah*) známa v južnej stredoslovenskej oblasti. Zavše sa síce vysvetlenie môže poskytnúť (odlišný historický vývin, zmeravené tvary, slovotvorný, prípadne morfematický švík sa nepociťoval už pred vznikom spoluhláskovej asimilácie, najmä však vplyv susedných jazykov ako napr. v slove *smena*), rozhodujúci je však terajší stav aj vo výslovnosti a ten je záväzný pre používateľov spisovného jazyka.

G. Horákovi patrí zásluha, že rozviedol prípad výslovnosti tvarov typu *prozi̯ep, krezi̯ep, kozi̯ep* a konfrontoval ich výslovnosť s výslovnosťou v dvojiciach *mlatba — mlatieb* (vysl. *mladba — mlaďi̯ep*) atď. a že poukázal na nesystémovosť takejto výslovnosti. Umne upozornil aj na to, že by sa zo spomínaného hľadiska mala uplatňovať obdobná výslovnosť aj v takých substantívach, kde sa (s výnimkou gen. pl.) znelá spoluhláska asimiluje na neznelú pred nasledujúcou neznelou, napr. *dlážka, stužka, kožka, slúžka* (vysl. *dláška, stuška, koška, slúška*). Naozaj, poznáme aj nárečovú výslovnosť *dlášiek, stušiek, košiek, slúšiek.* G. Horákovi je to argument proti poučke, že aj v gen. pl. je korektná analogická výslovnosť *prozi̯ep, kozi̯ep, krezi̯ep, vežďi̯ep* a pod., lebo u H. Bartka sa ani nespomína výslovnosť tvarov *stušiek, knišiek* a pod.

Isteže takéto dôvodenie systémovosťou je z jedného hľadiska argumentom presvedčivým. Najmä ak sa výslovnosť ustavične viaže na písomnú podobu jazyka, na analyzovanie hláskoslovnej stavby slov. Uviedli sme už viac prípadov, kde skutočná spisovná výslovnosť sa nespráva iba smerni-

cami vyvodenými z analýzy slov a ich tvarov. Táto akási lineárna pravidelnosť sa nestačila vždy vtesnať ani do pravopisu, tobôž sa nedá vždy uviesť do súladu so živou výslovnosťou. Ustavične sa zvyšujúci tlak písomnej podoby jazyka (najmä jednotlivých slov) citeľne nepriaznivo ovplyvňuje slovenskú výslovnosť, a to najmä tam, kde ju pravopis nielenže nepodporuje, ale priam zvádza zanedbávať, ba až deformovať ponajviac iba „opticky" vzdelaných používateľov spisovného jazyka. Všeobecne sa konštatuje nízka úroveň vzdelávania ústnych jazykových prejavov. To sa týka aj spisovnej výslovnosti. V školách (na vysokých o to väčšmi) prevláda pravopis, gramatika, formálne rozbory nad jazykom a jeho rozvíjaním.[3]

Napokon ozaj ťažko uznať, že pri priam nepatrnej pôsobnosti ortoepických poučiek, dokonca takej celkom čiastkovej a okrajovej, akú uviedol H. Bartek o výslovnosti gen. pl. tvarov *prozięp, kozięp, krezięp* vplyvom analógie, bola by mala nejaký vplyv na jazykovú prax a ovplyvňovala úzus hovorenej reči, ako spomína G. Horák v závere svojho článku.

Ale ak G. Horák v ňom súčasne priznáva, že výslovnosť tvarov gen. pl. *prozięp, krezięp, vežďięp, modľiťieb* a pod. sa opiera o úzus (hoci píše iba „o istý úzus"), toto konštatovanie má podstatný význam. V živej reči sa naozaj znelostná spoluhlásková asimilácia nemohla neuplatňovať aj vo výslovnosti tvarov gen. pl., hoci tvaroslovná a fonetická analýza predovšetkým podľa písomnej podoby základného tvaru príslušných slov a ich etymológie nenachodí pre ňu teoretické zdôvodnenie. Skutočný výsledok má opodstatnenosť. Opiera sa o špecifické vlastnosti slovenčiny a slovenskej výslovnosti. Podporuje a rozvíja jej zvučnosť, ktorá patrí k charakteristickým črtám slovenčiny. A túto vlastnosť slovenčiny načim aj v spisovnej výslovnosti podporovať a rozvíjať. Preto podľa našej mienky treba výslovnosť typu *prozięp, krezięp* hodnotiť ako náležitú a opodstatnenú.

---

[3] Medzislovná asimilácia a splývavá výslovnosť sa najčastejšie stáva tiež iba učivom, ak sa namiesto primeraných cvičení v hovorených prejavoch uvádzajú iba ortoepické poučky s dvoma-troma príkladmi. Len tak možno pochopiť aj výhrady vyučujúcich, najmä na základných školách, že by „učením splývavej výslovnosti" kazili pravopis detí, hoci na takýchto školách ide predovšetkým o upevňovanie ortoepickej normy (najčastejšie v zhode so skutočnou výslovnosťou) v hovorených prejavoch a nenásilne pri čítaní. Vidieť, že chýba aj pochopenie pre správnu jazykovú prax vo výslovnosti.

Mária Ivanová-Šalingová

SLOVENSKÉ EKVIVALENTY K ČESKÝM VÝRAZOM **NEMLUVA, NĚMOTA**

České podstatné mená *nemluva, němota* majú význam „nezhovorčivý, málo hovoriaci človek", resp. *němota* i „nemý človek". Pri hľadaní slovenských ekvivalentov k spomenutým českým podstatným menám sme narazili na takýto problém: Slovník slovenského jazyka (SSJ) pri výrazoch, ktoré sme chceli použiť ako ekvivalenty *(mumák, ťuťmák),* uvádza iba synonymá *hlupák, sprosták, chumaj, truľo,* resp. *babrák, ťarbavec, hebedo, ťarbák, nemehlo.* (Porov. SSJ II, red. Š. Peciar, 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960, s. 199: mumák[1], -a, mn. č. -ci m., zried. i mumaj, -a m. pejor. neschopný, hlúpy človek, hlupák, chumaj; nadávka takému človekovi; SSJ IV, s. 616: ťuťmák, -a, mn. č. -ci m. hovor. pejor. kto sa správa, koná alebo robí nešikovne, ťarbavo, pomaly, nešikovný, ťarbavý, pomalý človek, babrák.)

Vo vedomí však máme slovo *mumák* i *ťuťmák* vo význame „málo zhovorčivý, nezhovorčivý, málovravný, utiahnutý, zahriaknutý, nesmelý, nevýbojný človek". To je podľa našej mienky základný význam spomínaných expresívnych (pejoratívne zafarbených) výrazov. Až posunutím tohto základného významu vzniká nadávka *hlupák, truľo, sprosták,* resp. *babrák, ťarbák, ťarbavec* ap.

V češtine slová *ťuťmák, mumák* neexistujú, a naopak — slovenčina nepozná výrazy *nemluva, němota (— nemota* má v slovenčine významy: 1. neschopnosť hovoriť; 2. ticho, nečinnosť). V češtine sú pomenovania *nemluva, němota* dvojrodové (sú rodu mužského i ženského).

Dokladový materiál archívu JÚĽŠ SAV svedčí o tom, že skutočne podst. meno *mumák* má aj význam „nevravný, tichý, utiahnutý, nevýbojný človek". Našli sme takýto jasný doklad na význam, ktorý je dnes vo všeobecnosti živý vo vedomí Slováka: *„Sto hromov, otvoríš hubu, mumák!"*

V daktorých slovenských nárečiach je známe podst. meno *mumák* aj vo význame „nádobka, schránka, predmet (napr. prasiatko) na sporenie peňazí, domáca sporiteľnička". Slovo je doložené v próze J. G. Tajovského a J. Jesenského:

Za prvé zgazdované musel som si však kúpiť *mumák,* a tak mohol som zase znovu začať gazdovať. (Taj.) — Nepotrebný šesták treba vpustiť do *mumáka.* (Jes.)

Z Jesenského prózy sme vybrali doklad na prídavné meno utvorené od tohto pomenovania: *mumákové kasy pre dcéry.*

Od životného podst. mena *mumák* poznáme adjektívum *mumácky* (napr. *mumák mumácky*). Okrem toho je v slovenčine známe adjektívum *ťuťmavý* (Timrava).

Popri najbežnejších výrazoch *ťuťmák, mumák* sú v hovorovom štýle spisovnej slovenčiny známe a tiež bežné varianty *mumo, mumáčik, mumko* (zried. *mumaj*); *ťuťo, ťuťko, ťuťmáčik,* zriedkavé sú výrazy *ťuťmáčiť, ťuťmavý*. SSJ II, s. 199 uvádza pomenovania *mumák* (živ. a neživ. ako homonymá), *mumaj, mumko;* SSJ IV (s. 616, 617) uvádza slová *ťuťo, ťuťko, ťuťmáčiť, ťuťmáčik, ťuťmácky, ťuťmavý*. Podst. meno *mumaj* a príd. meno *ťuťmavý* charakterizuje SSJ kvalifikátorom zried. — zriedkavý výraz.

Daktoré české slovníky uvádzajú pomenovanie *ťuťmák* ako slovakizmus. Doložené je z prozaickej tvorby A. Jiráska. Tak napr. P. Váša — F. Trávníček v Slovníku jazyka českého (4. vyd. Praha, Slovanské nakladatelství 1952, s. 1582) uvádzajú pomenovanie *ťuťmák* s hviezdičkou a charakterizujú ho ako slovenské. Ako prameň sa uvádza A. Jirásek. Výklad je takýto: potutelný člověk, poťouchlík. Slovník spisovného jazyka českého III (red. B. Havránek a kol. 1. vyd. Praha, Academia 1966, s. 914) uvádza heslo *ťuťmák* s poznámkou (sloven.) a význam vykladá spojením „pomalý, nešikovný člověk". Doklad je tiež z Jiráska: *beran hloupý, ťuťmák.* Výklad významu je nedostatočný. Významy slova nie sú uvedené v úplnosti; české ekvivalenty sa neuvádzajú.

K. Kálal — M. Kálal v Slovenskom slovníku z literatúry aj nárečí (1. vyd. B. Bystrica, vlastným nákladom 1923, s. 347) uvádzajú pri slovách *mumák, mumo* ako ekvivalent aj *nemluva* (pri adjektívach ekvivalent *nemluvný): mumácky* b *mamlaský, hňupovský* (Bern.); *mumaj* bt, *mumák* bt (Jg.), *mumo, mumko* 1. ťulpas, nemluva (hulvát, M.), (t. mor.); sr. hlúpy; 2. pokladnička hlinená (Taj.); *mumkovatý, mumkovský* nemluvný, hloupý (Bern.) (K. VI.). Pri hesle *ťuťmácky, ťuťmák* uvádzajú výklad: 1. potměšilý, potměšilec, potutelný člověk; 2. louda (= pomalý, ťarbavý, nemotorný človek). Odtiaľ pravdepodobne čerpali informácie citované české slovníky. Citujeme zo slovníka Kálalovcov (s. 731): *ťuťmácky* potměšilý; *ťuťmák* t potměšilec, potutelný člověk (Kuk.); 2. louda (Bern.); *ťuťmačka* louda (žena) (Bern.); *ťuťmať sa* loudati se; *ťuťme* bt potutelně; *ťuťmoš* hlupák; vidz poťuťme (K. IV., VII.)

Výklady a ekvivalenty v slovníku K. Kálala — M. Kálala ukazujú, že pri jednotlivých derivátoch akoby išlo o kolísanie významov od pomalého človeka, potmehúda po hlupáka. Samozrejme, že významy expresívnych výrazov v slovenských náreciach kolíšu. Tak to býva najmä v prípadoch, keď ide o pejoratívne zafarbené slová až nadávky (ako je to aj v našom prípade). V spisovnej slovenčine sa ustálili dva významy.

Z uvedeného vidieť, že treba v SSJ doplniť význam slov *mumák, ťuťmák* (i príslušných derivátov), a to význam: „nevravný, málovravný, utiahnutý, nevýbojný, tichý človek". Tieto výrazy môžeme použiť ako ekvivalenty k českým pomenovaniam *nemluva, němota.* Ďalej k slovenským výrazom *ťuťmák, mumák* treba dať v dvojjazyčných slovníkoch okrem ekvivalentov s významom „ťarbák, hebedo, nemehlo, motovidlo, resp. truľo, sprosták, hlupák" aj výrazy označujúce tichého, málovravného, nevravného človeka. Tak napr. v Slovensko-českom slovníku Ž. Gašparíkovej — A. Kamiša (1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1967, s. 232) treba pri hesle *mumák* doplniť popri ekvivalente *nekňuba* aj *nemluva, němota* atď.; pri hesle *ťuťmák* treba doplniť ďalšie ekvivalenty: *nemluva, němota.*

Fakt, že zo základnej lexikografickej príručky (myslíme SSJ) vypadol základný význam slov *ťuťmák, mumák,* má — ako ukazujú naše príklady — závažné dôsledky pri spracúvaní ďalších diel, pre ktoré je daný slovník východiskom. Pri novom vydaní Slovníka slovenského jazyka treba doplniť významy týchto slov. Tým sa spresní ich sémantická štruktúra.

SPRÁVY A POSUDKY

Samo Mazúr, šesťdesiatpäťročný

Slovenský jazykovedec a kultúrny pracovník Samo M a z ú r, skromný a milý človek, si 6. mája 1974 pripomína vzácne životné jubileum.

Narodil sa v Pukanci, okr. Levice (1909). Po ukončení učiteľského ústavu v Banskej Štiavnici bol riaditeľom ľudovej školy v Železníku, okr. Bardejov (1930—1933), neskôr pôsobil ako učiteľ a riaditeľ na viacerých školách v Prešove (1933—1949). V ďalších rokoch striedavo pracoval ako korektor v tlačiarni, metodik v Krajskej ľudovej knižnici a v Štátnej vedeckej knižnici v Prešove a učiteľ ZDŠ (Prešov, Kapušany). Od r. 1971 žije na dôchodku v Prešove. Bodrý a svieži na duchu nestráca záujem o otázky jazyka a jazykovedy, práve naopak: aktívne pracuje v pobočke Slovenskej jazykovednej spoločnosti v Prešove, diskutuje o jazykovedných otázkach, píše a publikuje onomastické príspevky.

S. Mazúr lingvisticky pracuje od r. 1941, keď v Slovenskej reči začínajú vychádzať jeho poznámky o tvaroslovných, slovotvorných a hláskoslovných otázkach spisovnej slovenčiny, zamerané predovšetkým na jazykovú prax (podrobne pozri v personálnej bibliografii S. Mazúra, ktorú zostavil J. Repčák a na ktorú upozornil L. Dvonč v Slovenskej reči, *36*, 1971, s. 202, a v nasledujúcom súpise jubilantových prác). Osobitnú pozornosť venuje termínom ľahkoatletických disciplín (popri drobnejších poznámkach najmä v článku *Termíny ľahkoatletických disciplín.* Slovenská reč, *15*, 1949/50, s. 238—244). Známy je jeho príspevok *Deverbatíva na -áci, -áca, -áce* v pukanskom nárečí a v spisovnej slovenčine (Slovenská reč, *10*, 1942/43, s. 257—260). Pomaly sa však bádateľský záujem S. Mazúra presúva na oblasť miestnych názvov. V Slovenskej reči píše o názve *Vyšné a Nižné Mirkovce — Zimná studňa* (*9*, 1941/42, s. 259—261), *Bardejov* (*11*, 1943/44, s. 65—72, 114—121), o miestopisných názvoch z Tekova (*11*, 1943/44, s. 193—197), zo Šariša (*15*, 1949/50, s. 8—17). Séria popularizačných článkov najmä v 50. a 60. rokoch o názvoch východoslovenských lokalít vyúsťuje do sústredeného onomastického výskumu, ktorého výsledky sa ohlášajú v štúdii *Prešov. Vznik, vývin a pôvodný význam miestneho názvu* (Nové obzory. 8. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1966, s. 320—346). V ďalších onomastických prácach, ktoré publikuje v zborníkoch z onomastických konferencií a v Zpravodaji Místopisné komise ČSAV, uvádza poznámky k celoslovenskej úprave miestnych názvov z r. 1948 so zameraním na miestne názvy bývalého Prešovského kraja, uvažuje o etymológii miestnych názvov Meretice, Terňa, Bzenov, Stročín, píše o vzťahu medzi vodnými a miestnymi názvami, o podiele antroponým na tvorbe hydroným Prešovského okresu. V poslednom období sa sústreďuje na výskum chotárnych a miestnych názvov svojho rodiska; zamýšľa sa nad pôvodom a významom jeho názvu; skúma vplyv symbiózy slovenského a nemeckého obyvateľstva Pukanca na vznik a vývin niektorých jeho chotárnych názvov.

Rozsah i výsledky jazykovedných úvah S. Mazúra – merané najmä časovými možnosťami – sú úctyhodné. Do ďalších rokov želáme jubilantovi pevné zdravie, aby mohol úspešne pokračovať vo svojej nenápadnej, ale svedomitej a užitočnej výskumnej práci, ktorá sa stala jeho životnou záľubou.

J. Sabol

Súpis prác Sama Mazúra za roku 1941–1973

Bibliografia jazykovedných prác S. Mazúra je usporiadaná chronologicky a ďalej podľa druhu príspevkov: najprv sa v príslušnom roku uvádzajú štúdie v odborných jazykovedných časopisoch a zborníkoch, za nimi (menším typom písma, petitom) články, drobné príspevky a správy. Drobné príspevky, ktoré vyšli v tom istom ročníku časopisu v tejže rubrike, sa uvádzajú súhrnne. Názvy jednotlivých prác, časopisov a zborníkov sa zaznamenávajú v pôvodnom pravopise.

Pri spracovaní tejto bibliografie sme okrem vlastnej excerpcie použili materiál zo súpisu Mazúrových prác za roky 1932–1970 od J. Repčáka (Samo Mazúr, Personálna bibliografia. Prešov. Štátna vedecká knižnica v Prešove 1970, 26, 1 s., rozmn.). Materiál sme prekontrolovali, opravili a doplnili.

1941

Dol. – Slovenská reč, *9*, 1941/42, s. 67–68.

Ožeh, ohreblo, pekárska lopata. – Slovenská reč, *9*, 1941/42, s. 92. – Tamže: *Piargan?* (s. 92). – *Ranný* a *raný* (s. 127). – *Vojnová zimná pomoc?* (s. 127). – *Zľuháva?* (s. 127). – *Činžiak, činžák?* (s. 127–128). – *Činžová daň?* (s. 128). – *Rozdrtený?* (s. 128). – *Štepy* a *štiepy* (s. 128). – *Hudec*, gen. *Hudeca?* (s. 128).

1942

Zo skloňovania cudzích podstatných mien. – Slovenská reč, *9*, 1941/42, s. 242–244.

Vyšné a *Nižné Mirkovce?* – Slovenská reč, *9*, 1941/42, s. 259–260.

Zimná studňa? – Slovenská reč, *9*, 1941/42, s. 260–261.

Učenka = učnica. – Slovenská reč, 9, 1941/42, s. 192. – Tamže: *Clearing* či *klíring?* (s. 192). – *Pasienok, pašienok, pašienka?* (s. 192). – To *jaro?* (s. 287). – *Majstryňa, majsterkyňa = majsterka* (s. 287). – *Faktá* (s. 287). – *Sberať, sbierať, sberať sa, sbierať sa, zbierať sa* (s. 288). – *Tovaryš, tovaryšstvo?* (s. 317) – *Výmyseľ?* (s. 317). – *Pojítko?* (s. 317). – *Historikovia, teoretikovia, praktikovia?* (s. 317). – *Zo Žarnovíc?* (s. 317–318). – *Žihľava?* (s. 318). – *Štúrovci* a *štúrovci* (s. 318). – *Vrátiť sa späť?* (s. 318). – *Čiernohorský?* (s. 318).

1943

Ženské formy k menám zamestnania. – Slovenská reč, *10*, 1942/43, s. 133–137.

Deverbatíva na *-áci, -áca, -áce* v pukanskom nárečí a spis. slovenčine. – Slovenská reč, *10*, 1942/43, s. 257–260.

Bardejov – Bardijov – Bardiov. – Slovenská reč, *11*, 1943/44, s. 65–72, *114–121.*

Smerodatný? – Slovenská reč, *10*, 1942/43, s. 190–191. – Tamže: *Dojčenecký?* (s. 367).

Listonoš? – Slovenská reč, *11*, 1943/44, s. 31–32.

1944

Podstatné mená typu *súkenník* a ich odvodeniny. — Slovenská reč, *11,* 1943/44, s. 245—249.

Z miestopisných názvov Tekova. — Slovenská reč, *11,* 1943/44, s. 193—197.

Priezviská *Blaško* a *Blaškovič.* — Slovenská reč, *11,* 1943/44, s. 219—220, — Tamže: Priezvisko *Hlôška* (s. 220).

Skracovanie zložených adjektív. — Slovenská reč, *11,* 1943/44, s. 155. — Tamže: *Klubovný?* (s. 155—156). — Forma krstného mena *Ella* (s. 156). — *Kolčovať?* (s. 338—339).

1946

Kvantita slova *slúžka.* — Slovenská reč, *12,* 1946, s. 100—103.

1948

Jarmočisko, či *jarmočnisko?* Slovenská reč, *14,* 1948/49, s. 124. — Tamže: *Gazdinky?* (s. 124—125). — *Hríbar?* (s. 125—126). — *Vesliarstvo?* (s. 126). — *Skok na žrdi? — Skok so žrďou? — Skok o žrdi?* (s. 127—128).

1949

Z miestopisných názvov Šariša. *Svinia.* — Slovenská reč, *15,* 1949/50, s. 8—17.

Laťka — Slovenská reč, 14, 1948/49, s. 260. — Tamže: *Lyžiarsky môstik,* či *lyžiarsky mostík?* (s. 260). — *Žrď,* či *tyč?* (s. 261). — Výslovnosť priezvisk *Kollár, Hollý* ap. (s. 261). — Krstné meno *Helena* (s. 261). — *Umiestiť,* či *umiestniť?* (s. 261—262). — *Prekažkár?* (s. 315—316). — *Výškar?* (s. 316). — *Štrekár?* (s. 316—317). — *Cezpoľný* (s. 317). — *Score,* či *skóre?* (s. 317—318). — *Scorovať, skorovať,* či *skórovať?* (s. 318—319). — *Rekordman,* či *rekordér?* (s. 319). — *Streľa?* (s. 319—320). — *Sadba* a *sadzba* (s. 320).

Volley, voley, či *volej?* — Slovenská reč, *15,* 1949/50, s. 128. — Tamže: *Zťahčovať* a *obťahčovať, uťahčovať* (s. 128).

1950

Termíny ťahkoatletických disciplín. — Slovenská reč, *15,* 1949/50, s. 238—244.

Evanjelický posol, lok. sg. *v Evanjelickom posle.* — Slovenská reč, *15,* 1949/50, s. 157. — *Onuca,* dem. *onucka?* (s. 158—159). — *Žrďkár?* (s. 159). — *Rozostavný beh,* či *rozostavený beh?* (s. 160). — *Obránca — obranca? Obranci —obrancovia?* (s. 189). — Príklonné častice (s. 191—192). — *Trenér,* či *tréner?* (s. 318—319). — *Brána,* či *bránka?* (s. 319—320).

1954

K vydaniu nových Pravidiel slovenského pravopisu. — Odevák, 1954, č. 2, s. 6.

Vykáme správne? Dukelský tlačiar, 2, 1954, č. 5, s. 4. — Tamže: *JRD = Jednotné roľnícke družstvo* či *jednotné roľnícke družstvo* (č. 6, s. 3). — *ČEDOK — v ČEDOK-u?* (č. 6, s. 3—4). — *MNV = Miestny národný výbor* či *miestny národný výbor?* (č. 6, s. 4). — Delenie slov na konci riadkov (č. 8—9, s. 8). — Hviezdoslavová ulica? (č. 10—11, s. 8). — *Prešov, ulica Partizánov* či Prešov, *Ulica partizánov?* (č. 10—11, s. 8). — Používanie skratiek (č. 12, s. 6). — Skloňovanie miestopisných názvov typu *Lemešany* (č. 12, s. 6). — *Rezolúcia,* 3. pád č. mn. *rezolúciam?* 6. pád č. mn. *rezolúciách* (č. 12, s. 6).

1955

Odsuvník. — Dukelský tlačiar, 3, 1955, č. 2, s. 4. — Tamže: Prídavné mená *prevažný* a *prevážny* (č. 2, s. 4). — Spojky *i* a *aj* (č. 2, s. 4). — Užívanie Pravidiel slovenského pravopisu (č. 3—4, s. 9). — *Šiel* a *išiel* (č. 3—4, s. 9). — Užívanie predložiek *mimo* a *okrem* (č. 5, s. 6).

1961

Ešte raz k otázke skloňovania miestneho mena *Pichne*. — Podvihorlatské noviny, *2*, 1961, č. 11, s. 4.

Obiloviny? — Východotlač, 1961, august, s. 12—13. — Tamže: *Raž*, 2. p. *raže* či *raži?* (august, s. 13—14). — *Skľudzeň* (október, s. 7—8). — *Zemiačnisko* a *zemiačisko* (október, s. 8—9). — *Päť razy?* (október, s. 9—10). — Používanie spojok *aj* a *ani* (november — december, s. 22—23). — O vecnom význame prísloviek *ďaleko* a *oveľa* (november — december, s. 24—25).

O mene mestečka *Stropkova*. — Poddukelské noviny, *2*, 1961, č. 1, s. 4. — Tamže: *Mokroluh* — starobylá obec (č. 3, s. 3). — O mene obce *Buclovian* (č. 11, s. 3). — O mene obcí *Vyšných* a *Nižných Raslavíc* (č. 23, s. 3; č. 24, s. 3).

Čerchovské pohorie. Súbor turistických máp, Modra-Harmónia 1959. — Krásy Slovenska, *38*, 1961, s. 320 (poznámky k niektorým zemepisným názvom).

1962

Lužany pri Topli. — Poddukelské noviny, *3*, 1962, č. 10, s. 3. — Tamže: *Marhaň* (č. 16, s. 3). — O mene mestečka *Svidníka* (č. 19, s. 3).

Poznávame históriu vzniku mien našich obcí. *Radoma*. — Poddukelské noviny, *3*, 1962, č. 26, s. 3. — Tamže: *Malcov* (č. 31, s. 3). — *Stročín* (č. 36, s. 3). — *Bžany* (č. 48, s. 3). — *Bokša* (č. 51, s. 5).

1963

Poznávame históriu vzniku mien našich obcí. *Chotča*. — Poddukelské noviny, *4*, 1963, č. 7, s. 3. — Tamže: *Koprivnica* (č. 12, s. 3).

1964

Poznávame históriu vzniku mien našich obcí. *Zborov*. — Poddukelské noviny, *5*, 1964, č. 11, s. 6. — Tamže: *Lukavica* (č. 15, s. 3). — *Nižná* a *Vyšná Voľa* (č. 21, s. 3). — *Tročany* (č. 29—30, s. 5). — *Želmanovce* (č. 33, s. 3). — *Ladomirová* (č. 41, s. 3).

1965

Poznávame históriu vzniku mien našich obcí. *Osikov*. — Poddukelské noviny, *6*, 1965, č. 3, s. 3. — Tamže: *Stebník* (č. 11, s. 3).

1966

Prešov. Vznik, vývin a pôvodný význam miestneho názvu. — Nové obzory, *8*, 1966, s. 320—344, rus. res. s. 344—345, nem. res. s. 345—346.

1968

Poznámky k celoslovenskej úprave miestnych názvov z roku 1948 so zameraním na miestne názvy býv. Prešovského kraja. — In: I. slovenská onomastická konferencia. Bratislava 5.—6. decembra 1967. Zborník materiálov. Red. V. Blanár — M. Majtán. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV a Slovenská onomastická komisia pri Vedeckom kolégiu jazykovedy SAV 1968 (pre internú potrebu), s. 238—249.

[Diskusný príspevok na I. slovenskej onomastickej konferencii, konanej v dňoch 5.—6. 12. 1967 v Bratislave.] — In: I. slovenská onomastická konferencia. Bratislava 5.—6. decembra 1967. Zborník materiálov. Red. V. Blanár — M. Majtán. Bratislava, 1968, s. 250—251.

1969

K etymológii miestneho názvu *Meretice*. — Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, *10*, 1969, s. 378—382.

1970

Na margo vzťahov medzi vodnými a miestnymi názvami. — Onomastické práce 3. Red. J. Svoboda — L. Olivová-Nezbedová. Praha, Místopisná komise ČSAV 1970, s. 168—171, nem. res. s. 171—172.

K etymológii miestneho názvu *Terňa*. — Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, *11*, 1970, s. 27—30.

K vývinu miestneho názvu *Bzenov*. — Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, *11*, 1970, s. 625—628.

O. R. Halaga, **K argumentom maďarskosti stredovekého Šariša. Príspevok k onomastike. Šarišské múzeum v Bardejove 2, Košice 1969 (zb.), s. 5—22. — Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, *11*, 1970, s. 699—701 (ref.).

1972

Miestny názov *Prešov*. a) Súpis foriem miestneho názvu Prešov. b) Bibliografický súpis literatúry o riešení etymológie miestneho názvu. Prešov 1972. 4°. 32 s. (rozmn.).

K pôvodu a vývinu miestneho názvu *Stročín*. — Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, *13*, 1972, s. 88—91.

1973

Podiel antroponým na tvorbe hydroným Prešovského okresu. — In: IV. slovenská onomastická konferencia. Bratislava 9.—10. novembra 1971. Zborník materiálov. Red. M. Majtán. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s. 129—134.

Ďalší vývin názvov vetného typu. — In: IV. slovenská onomastická konferencia, s. 169—170.

Zostavil L. Dvonč

Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 1973

Pri reorganizácii niektorých spoločenskovedných pracovísk SAV r. 1973 bolo k Jazykovednému ústavu Ľudovíta Štúra SAV 1. 8. 1973 pričlenené oddelenie slovanských jazykov z bývalého Ústavu svetovej literatúry a jazykov, a to ako celok, so všetkými pracovníkmi i úlohami. JÚĽŠ má tak k 31. 12. 1973 päť oddelení a dovedna 63 pracovníkov.

R. 1973 sa pracovalo v JÚĽŠ na týchto úlohách:

V úlohe *Výskum vývoja slovenčiny* sa dokončili redakčné práce na ukážkovom zošite *Slovenského historického slovníka*, ktorý vyšiel v rozsahu 354 strán. Obsahuje 78 ukážkových hesiel, náčrt koncepcie a údaje o prameňoch. Pokračovalo sa v koncipovaní a redigovaní ďalších hesiel. Vykonal sa plánovaný výskum v domácich a maďarských archívoch. Pokračovalo sa v budovaní kartoték. Vyhotovila sa dokumentácia vydaných a rozsiahlejších nevydaných jazykových pamiatok z 15.—18. stor. Začala sa budovať kartotéka dokumentácie o spracovaní heslových slov pre *Slovenský historický slovník* a pokračovalo sa v doplňaní pomocnej kartotéky latinských stredovekých výrazov.

Pokračovalo sa vo výskume živých mien a zemepisných názvov. Získalo sa

okolo 80 vyplnených dotazníkov o zemepisných názvoch a vyše 200 000 hesiel v kartotéke vlastných mien. Vypracoval a overil sa hydronymický dotazník, vypracovali sa mapy k Toponymii východnej časti býv. Hontianskej stolice. Vyriešila sa technika modelovania obsahovej zložky živých mien. Pozornosť sa venovala aj základnej onomastickej terminológii.

V úlohe *Výskum slovenských dialektov* sa pripravil do tlače 3. zv. *Atlasu slovenského jazyka* a pre 4. zv. sa vypracovalo 150 máp s komentárom. Pre *Slovanský jazykový atlas* sa pripravil materiál na zasadanie príslušnej medzinárodnej komisie a kartograficky sa spracovala otázka č. 39 — heslo *myš*.

Spresňovala sa koncepcia *Slovenského nárečového slovníka* a pokusne sa skoncipovalo 150 hesiel. Pokračovalo sa vo výskume ľudovej terminológie pomocou dotazníka v teréne: vyplnilo sa 68 dotazníkov, získalo sa vyše 20 000 lexikálnych lístkov do lexikálnej kartotéky, 35 000 lístkov do slovotvornej kartotéky. Ďalej sa získalo okolo 200 strán textov a nahrávky z 11 obcí. Dokončil sa 4. zv. monografie o šarišskom nárečí a pripravil sa prvý náčrt úvodných kapitol do súhrnnej monografie o slovenských nárečiach.

V úlohe *Výskum spisovnej slovenčiny* sa vypracovalo niekoľko štúdií o otázkach marxistickej jazykovedy a pripravili sa referáty a diskusné príspevky na seminár jazykovedcov komunistov (konal sa 17. mája 1973).

Dokončil sa koncept rukopisu *Česko-slovenského slovníka* a pokračovalo sa v redakčných prácach.

Vypracovalo sa niekoľko štúdií o vzťahoch medzi slovnou zásobou slovenčiny a češtiny, dokončil sa generatívny opis tvorenia slov v spisovnej slovenčine. Vypracovali sa zásady analýzy morfém.

V oblasti morfológie sa vypracoval náčrt kapitol o problémoch triedenia substantív, o substantívnych vzoroch, o trpnom príčastí a o rytmickom zákone. V oblasti syntaxe sa vypracovali štúdie o niektorých typoch podraďovacieho súvetia (podmetové, prísudkové, vetnozákladové, doplnkové a príčinné vety).

Pokračovalo sa vo fonetickom výskume sotáckych nárečí.

V úlohe *Výskum kultúry spisovnej slovenčiny* sa vypracovali štúdie o pojme ľudovosti, o potrebe učiť sa spisovný jazyk, o základných problémoch kultúry reči v oblasti lexiky a zvukovej stránky a o vzťahu komunikácie a normy. Pokračovalo sa vo výberovej excerpcii súčasných textov a v revíznom prieskume Slovníka slovenského jazyka.

V úlohe *Konfrontačný výskum slovenčiny a ruštiny* sa dokončil koncept I. dielu Veľkého slovensko-ruského slovníka, súbežne prebiehala interná a externá redakcia. Vypracovali sa plánované štúdie z lexikologického výskumu rusko-slovenského, a to z oblasti univerbizácie, z oblasti slov s numerickým a adverbiálnym významom, ako aj z oblasti prefixácie v ruštine a slovenčine.

V ústavnej úlohe *Formovanie spisovnej slovenčiny* sa vypracovali štúdie o J. Kollárovi, J. Jungmannovi a o ich vzťahu k slovenčine, o gramatike F. Mráza. Zrevidoval sa rukopis učebnice novších dejín spisovnej slovenčiny.

V ústavnej úlohe *Kontrastívny výskum slovenčiny a maďarčiny* sa pokračovalo vo výskume kategórie určenosti (najmä vo vzťahu k funkčnej perspektíve vety). Dokončila sa štúdia *Určenosť a určovanie okolnostných vzťahov*. Vykonali sa prípravné práce pre štúdium diatézy.

V ústavnej úlohe *Jazyková kultúra v praxi* sa pokračovalo v práci terminologických komisií a v spolupráci na názvoslovných normách. Pracovníci od-

delenia poskytovali konzultácie pri revízii rozličných textov, odpovedali na písomné dopyty (vyše 500 listov) i na telefonické otázky.

V ústavnej úlohe *Bibliografia slovenskej jazykovedy* sa dokončil a pripravil na vydanie zväzok za roky 1971—1972, priebežne sa spracúval materiál z r. 1973. Pripravila sa anotovaná bibliografia fonetiky a fonológie za r. 1970—1972, ako aj bibliografický prehľad *Slovak Studies* za r. 1972.

V ústavnej úlohe *Konfrontačný rusko-slovenský gramatický výskum* sa pracovalo na plánovanej štúdii z problematiky priamej reči.

V ústavnej úlohe *Dejiny slovenskej jazykovednej slavistiky* sa dokončila štúdia o Herkeľovej gramatike.

Výsledky spomenutého základného bádateľského výskumu sa uplatňovali predovšetkým v pedagogickej praxi (konkrétne pri tvorbe stredoškolských a vysokoškolských učebníc) a v redakciách novín a knižných vydavateľstiev. Poznatky a zistenia o vývine a štruktúre slovenského jazyka sa využívali aj pri široko koncipovaných slavistických štúdiách a projektoch.

Tak r. 1973 ústav spolupracoval s Encyklopedickým ústavom SAV na Encyklopédii Slovenska (viacerí pracovníci sú autormi alebo oponentmi hesiel zaradených do Encyklopédie).

Ďalej ústav spolupracoval s Ústavom pro jazyk český ČSAV v Prahe: jedna pracovníčka ÚJČ ČSAV je v redakcii pripravovaného Česko-slovenského slovníka; ústavy sa navzájom informujú o svojich výskumných výsledkoch a pracovných plánoch a vymieňajú si príslušné dokumenty.

Jazykovedný ústav spolupracoval na základe dohody s týmito inštitúciami: Výskumný ústav pedagogický (v oblasti kontrastívneho výskumu slovenčiny a maďarčiny), Inštitút pre výskum masových komunikačných prostriedkov (pri výskume publicistických textov a ich účinnosti), nakladateľstvo Pravda (pri príprave 2. slovenského vydania Spisov V. I. Lenina). Rozvíja sa spolupráca so Socialistickou akadémiou.

Dlhodobá je spolupráca JÚĽŠ s Jazykovedným ústavom Maďarskej akadémie vied v Budapešti. Témou spolupráce je výskum slovenských jazykových pamiatok v maďarských archívoch a kontrastívny výskum slovenčiny a maďarčiny.

JÚĽŠ spolupracuje s vydavateľstvom Sovietskaja enciklopedija v Moskve, a to pri príprave *Veľkého slovensko-ruského slovníka:* jedna pracovníčka tohto vydavateľstva je stálou konzultantkou pri koncipovaní rukopisu uvedeného slovníka.

Pracovníci ústavu sa aktívne zúčastňovali na práci viacerých komisií Medzinárodného komitétu slavistov. J. Ružička je členom komisie pre výskum gramatickej stavby slovanských jazykov, komisie pre spisovné slovanské jazyky a komisie pre slovanskú jazykovednú terminológiu a členom redakčnej rady Slovníka slovanskej jazykovednej terminológie. J. Horecký je predsedom komisie pre slovanskú jazykovednú terminológiu a členom komisie pre fonetiku a fonológiu. Š. Peciar je predsedom lexikologicko-lexikografickej komisie, A. Habovštiak je členom pracovnej skupiny pripravujúcej Slovanský jazykový atlas.

Uvedení pracovníci (spolu s ďalšími) sú aj členmi príslušných národných komisií. J. Horecký je okrem toho predsedom Čs. komisie pre jazykovednú terminológiu a členom Čs. národného komitétu pre logiku, metodológiu a filozofiu vedy. Š. Peciar je predsedom Čs. transliteračnej komisie.

Pracovníci ústavu poskytovali jazykové expertízy a služby mnohým inštitúciám. Sú to najmä centrálne orgány a úrady: ÚV KSS, vláda SSR, Slovenský cenový úrad, Ministerstvo vnútra SSR, Federálne zhromaždenie ČSSR, Federálny štatistický úrad (Zbierka zákonov), Úrad pre normalizáciu a meranie v Prahe a v Bratislave, Ústav vedecko-technických informácií v Prahe, Slovenský úrad geodézie a kartografie, Predsedníctvo SAV a i.

Ústav ďalej poskytoval expertízy a poradenskú službu týmto inštitúciám: Calex, n. p., Zlaté Moravce; Podpolianske strojárne, n. p., Detva; Strojárske a metalurgické závody, n. p., Dubnica n. Váhom; Výskumný ústav pre stavbu lodí v Prahe; Tesla, výskumný ústav oznamovacej techniky A. S. Popova v Prahe; Výskumný ústav zváračský v Bratislave; Štátny drevársky výskumný ústav v Bratislave; Štátna banka československá; Slovkoncert; Slovenský film; Krátky film; Československá televízia; Čs. rozhlas; vydavateľstvá (SPN, Osveta, Príroda, Tatran, Slov. spisovateľ, SAV, Pravda), ČSTK, Pedagogický ústav mesta Bratislavy, Krajský pedagogický ústav v Ban. Bystrici a v Košiciach a iné.

Široká spolupráca ústavu s najrozličnejšími inštitúciami umožňovala ústavu prenášať výskumné poznatky z oblasti slovenského jazyka priamo do spoločenskej praxe, usmerňovať jazykovú prax a získavať z praxe popudy na výskumnú činnosť.

V r. 1973 boli v Jazykovednom ústave traja interní ašpiranti na odbor slovenský jazyk, ktorí v priebehu roka vykonali skúšky zo všeobecného základu. Ďalej sa v ústave školí jeden externý ašpirant na odbor slovenský jazyk pre Pedagogickú fakultu v Nitre (v priebehu roka vykonal skúšku zo všeobecného základu) a traja externí ašpiranti na odbor všeobecná jazykoveda (z toho dvaja pre Kabinet orientalistiky SAV a jeden pre Univerzitu 17. novembra). Jeden externý ašpirant na odbor slovenský jazyk pre Pedagogickú fakultu v Nitre obhájil v priebehu roka kandidátsku dizertáciu.

Pedagogickú činnosť na vysokých školách vykonávalo päť pracovníkov Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra, a to v odbore všeobecná jazykoveda, ruština, poľština a lužická srbčina.

Na letnom seminári slovenčiny (Studia Academica Slovaca) prednášali štyria vedeckí pracovníci JÚĽŠ.

Kolektív pracovníkov ústavu pripravil pre postgraduálne štúdium materiál, ktorý sa postupne publikoval v časopise Kultúra slova. V tejto práci sa pokračuje.

Okrem toho pracovníci ústavu boli zapojení do práce v kandidátskych, habilitačných a rigoróznych komisiách v Bratislave a v Prešove. Pracovníci ústavu publikovali v zborníkoch jednotlivých fakúlt, resp. boli v ich redakčných radách. V onomastickom výskume sa rozvíjala spolupráca s pedagogickými fakultami v Nitre, Banskej Bystrici a Prešove.

Vedecko-popularizačnú činnosť realizovali pracovníci JÚĽŠ najmä publikovaním príspevkov o otázkach jazykovej kultúry v časopisoch SAV i v dennej tlači a verejnými prednáškami. Na popularizáciu výsledkov výskumu v oblasti jazykovej kultúry slúži predovšetkým časopis Kultúra slova a čiastočne aj Slovenská reč. Viacerí pracovníci ústavu spolupracujú na tvorbe učebníc.

Väčšina vedeckých a odborných pracovníkov ústavu prispievala do Jazykovej poradne Čs. rozhlasu, ktorú vedie M. Pisárčiková, i do jazykových rubrík — Slovenčina naša v Nedeľnej Pravde (vedie dr. F. Kočiš), Slovenčina na každý

deň vo Večerníku (vedie Š. Michalus) a Poznámka o slovenčine v Práci (vedie dr. I. Masár).

Pri JÚĽŠ pracovala Slovenská jazykovedná spoločnosť, v rámci ktorej sa konajú prednášky a diskusie o teoretických a metodologických otázkach súčasnej jazykovedy. Viacerí pracovníci ústavu sú vedúcimi funkcionármi (predseda, podpredseda, tajomník, hospodár) SJS alebo členmi výboru Krúžku moderných filológov a Jednoty klasických filológov.

Zahraničné styky JÚĽŠ sa podľa dlhodobej koncepcie orientovali v r. 1973 — podobne ako v predchádzajúcich rokoch — predovšetkým na socialistické krajiny. V rámci zahraničných ciest sa pracovníci ústavu aktívne zúčastnili na práci medzinárodných komisií, na medzinárodných kongresoch a konferenciách a skúmali slovenské písomné pamiatky v maďarských archívoch. Realizovali sa aj cesty orientované na výmenu vedeckých poznatkov a na získavanie vedeckých a organizačných skúseností. Niekoľkí pracovníci sa zúčastnili na letných školách slovanských jazykov.

Zahraničné styky pracoviska sa využili i na politicko-propagačné pôsobenie v zahraničí. Na príklade ČSSR sa na VII. medzinárodnom zjazde slavistov vo Varšave pred širokým fórom demonštrovalo správne marxistické riešenie národnostnej otázky vo viacnárodnom štáte. Na prednáškovej ceste vo Francúzsku hovoril riaditeľ ústavu prof. J. Ružička o rozvoji spisovnej reči v socialistickej spoločnosti.

Pracovníci JÚĽŠ sa zúčastnili na týchto medzinárodných podujatiach:

V dňoch 30. 1.—1. 2. 1973 bolo v Domove vedeckých pracovníkov v Smoleniciach I. zasadnutie Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitéte slavistov (pozri o tom správu Š. Peciara v Slovenskej reči, *38*, 1973, č. 3—4, s. 231—233). Pracovníci JÚĽŠ sa ukázali ako dobrí partneri zahraničných odborníkov. Zasadnutie poslúžilo na prehĺbenie spolupráce s jazykovedcami socialistických krajín.

Šesť pracovníkov ústavu sa aktívne zúčastnilo na VII. medzinárodnom zjazde slavistov vo Varšave v auguste 1973 (pozri o tom správu v Slovenskej reči, *39*, 1974, č. 2, s. 114—118). Okrem toho sa na tomto zjazde zúčastnilo 15 pracovníkov ústavu na vlastné náklady. Dvaja pracovníci ústavu sa aktívne zúčastnili na II. zjazde Medzinárodnej asociácie rusistov vo Varne v septembri 1973. Jeden pracovník sa aktívne zúčastnil na kolokviu o teoretických a empirických problémoch rečovej komunikácie, ktoré usporiadal Ústredný jazykovedný ústav AV NDR v Berlíne. Jeden pracovník sa aktívne zúčastnil na medzinárodnej konferencii o komputačnej lingvistike v Pise (Taliansko).

Ako vidieť z uvedeného prehľadu, dosiahli sa v JÚĽŠ pozoruhodné výsledky predovšetkým v oblasti základného výskumu. Osobitne však treba zdôrazniť dva body: začínajú sa objavovať a postupne publikovať štúdie zamerané na výskum základných otázok marxistickej jazykovedy (predovšetkým z podnetu celoštátneho seminára jazykovedcov komunistov 17. 5. 1973) a zvýšený dôraz sa kladie na plnenie tých úloh, ktoré majú dosah pre spoločnosť. Na prvom mieste tu treba spomenúť Česko-slovenský slovník, potom Veľký slovensko-ruský slovník a začiatok prác na príprave zrevidovaného vydania Slovníka slovenského jazyka.

Pracovníci ústavu vynakladali veľa úsilia na výchovu mladého vedeckého dorastu: zúčastnili sa na vypracúvaní stredoškolských a vysokoškolských učebníc, prednášali na vysokých školách a školili 4 vedeckých ašpirantov pre po-

treby mimoakademických pracovísk (popri 3 ašpirantoch pre vlastnú potrebu).

Aplikácia výsledkov výskumu sa realizuje jednak vo vydávaní časopisov (z tohto hľadiska ide najmä o Kultúru slova) a vo vedení jazykových rubrík v rozhlase a troch denníkoch i vo viacerých odborných časopisoch, jednak v množstve konzultácií o otázkach jazykovej praxe (v listovej a telefonickej poradni) i súhrnných konzultácií v podobe besied v redakciách a napokon aj v pomoci pri úprave rozličných textov vydávaných verejnými inštitúciami.

J. Horecký

ORAVEC, J. – LACA, V.: Príručka slovenského pravopisu pre školy. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973. 608 s.

Na úroveň jazykovej praxe má nemalý vplyv úroveň jazykovej výchovy v škole. Tu je rozhodujúcim činiteľom učiteľ. Jeho prácu však môže v značnej miere určovať aj to, či on a jeho žiaci majú poruke dosť vhodných učebníc, metodických príručiek a odbornej i vedecko-popularizačnej literatúry. Hoci slovenská jazykoveda nezabúda na potreby jazykovej praxe a na uvedené potreby školskej praxe, sú v tomto smere ešte rezervy. Preto treba privítať každý pokus, ktorý hľadá možnosti, ako pomôcť učiteľovi a najmä žiakom na hodinách slovenského jazyka i v každodennej školskej i mimoškolskej praxi, keď používajú spisovný jazyk v jeho ústnej i písanej podobe.

Z takéhoto aspektu, teda z hľadiska jej praktického určenia, treba sa pozerať aj na *Príručku slovenského pravopisu pre školy* autorov J. Oravca a V. Lacu. Aj autori ju chápu ako jedno ohnivko v rade učebníc, ktoré žiaci používajú. Pritom špecifickosť príručky je v tom, že sa v nej nerozvádza osobitný výsek učiva (ako je to v učebniciach pre jednotlivé ročníky), ale v ucelenej podobe sa spracúva základná problematika jednotlivých rovín jazykového systému (okrem štylistickej roviny). Hlavný dôraz sa pritom kladie na otázky, ktoré priamo alebo nepriamo súvisia s pravopisom. Ak však pravopis chápeme v jeho presnom vymedzení, potom je nesporné, že táto príručka je koncipovaná širšie, nie iba ako pravopisná príručka. V istej skratke, ale v ucelenom systéme zahrňuje jazykové fakty (učivo), ktoré by žiak mal poznať po absolvovaní ZDŠ, resp. aj po absolvovaní strednej školy. Okrem toho takto koncipovaná príručka má byť pomôckou, v ktorej žiak môže zalistovať zakaždým, keď má pochybnosti o tom, či vo svojom ústnom alebo písanom prejave dodržiava gramatickú normu. Takýto širší „záber" mal vyjadrovať aj názov knihy.

Príručka slovenského pravopisu pre školy sa skladá z dvoch častí. V prvej časti (s. 6—161) sú výklady o základných pravopisných (a širšie: jazykových) otázkach. Druhá časť (s. 165—597) predstavuje slovník.

Prvá časť, ktorej autorom je J. Oravec, je koncipovaná na pozadí *Pravidiel slovenského pravopisu*. Zároveň sa však autor opiera aj o najnovšiu odbornú literatúru (najmä na *Morfológiu slovenského jazyka*) a o výsledky vlastných výskumov z oblasti morfológie a syntaxe (slovesá, predložky, spojky). Táto časť sa skladá zo štyroch kapitol.

V prvej kapitole *(Z hláskoslovia)* sa hovorí o rozdelení a o písaní (prípadne aj o výslovnosti) hlások, o rytmickom zákone, o spodobovaní spoluhlások, o roz-

deľovaní slov a o písaní veľkých písmen. O výslovnosti sa osobitne hovorí len pri tých hláskach, kde sú v praxi isté pochybnosti. Pritom sa správne uvádzajú aj tzv. sporné prípady, kde je v praxi skutočná alebo potenciálna rozkolísanosť. Tak je to napr. pri výslovnosti *ä*, dvojhlások a inde. V tejto súvislosti treba spomenúť spoluhlásku *ľ*, ktorej autor venuje osobitnú pozornosť zrejme preto, že v praxi sa jej výslovnosť nie vždy dodržiava. Po premyslenom výklade o tom, kde sa píše (s mäkčeňom — v istých pozíciách aj bez mäkčeňa) a vyslovuje mäkké *ľ*, je užitočný početný rad dvojíc, v ktorých *ľ* oproti *l* rozlišuje vecný význam slova. Takto si žiaci môžu konkrétne ozrejmiť fonologickú hodnotu mäkkého ľ.

Podobne ako v Pravidlách slovenského pravopisu aj tu je precízne spracovaná kapitola o písaní veľkých písmen. Osobitne cenný je výklad o písaní veľkých písmen vo viacslovných názvoch, ktoré sa chápu ako vlastné mená. Inštruktívne sú najmä tabuľky typu „Popradský okres — okres Poprad", ktorými sa názorne ilustruje výklad o písaní veľkého písmena v príslušnom slove viacslovného názvu. Vôbec, vymenúvanie primeraného množstva dvojíc v osobitných stĺpcoch, v ktorých sú oproti sebe postavené formálne alebo významovo diferencované prvky, a využívanie tabuliek a schém patrí k prednostiam tejto knihy. Teoretické výklady sa takto skonkrétňujú a názorne dokladajú. Uplatňuje sa tak dôležitá metodická požiadavka názornosti a primeranosti.

Hoci kniha vyšla na naše pomery v úctyhodnom náklade, je predpoklad, že vyjde v ďalšom vydaní, a preto upozorníme na niektoré jednotlivosti.

Ak autor správne upozorňuje na prípady, kde sa porušuje norma, resp. výslovne uvádza výnimky z platnej zásady (pravidla), žiadalo sa aj pri dvojhláske *ie* spomenúť nenáležitú (nárečovú) výslovnosť tejto dvojhlásky v slovesných tvaroch (napr. *bere, berete; treť)*, najmä keď sa o tom nehovorí pri slovese. Nazdávame sa, že v slove *plavidlo -i-* nie je súčasť odvodzovacej prípony (s. 17). Treba uvážiť, či v praxi „propagovať" rozdeľovanie slov typu *líštička* (s. 53) na slovotvornom švíku (teda: *líšt-ička*), hoci z hľadiska slovotvornej štruktúry slova je to primerané. S ohľadom na školskú prax ťažko možno súhlasiť aj s formuláciou, že skupiny *ia, ie, iu* v cudzích slovách sa môžu rozdeľovať takto: *funkci-a, Mári-a*. Napriek tomu, že tu nejde o dvojhlásky, treba ponechať rozdeľovanie *Má-ria* a pod. Pri charakteristike rytmického zákona bolo vari treba výslovne uviesť, že spisovná slovenčina sa vyhýba dvom dlhým slabikám za sebou v tom istom slove; takto neúplne sa rytmický zákon definuje aj v Pravidlách slovenského pravopisu. Myslíme si, že výklady o spodobovaní sa mohli oprieť o pojem splývavej výslovnosti a v tej súvislosti aj o pojem pauzy. A keďže ide o praktickú školskú príručku, aj o bod, v ktorom je jazyková prax pomerne rozkolísaná, stručne sa mohla naznačiť zviazanosť spodobovania s pravopisnými princípmi. Potom by bolo užitočné uviesť aj pojem písmenková výslovnosť. Takto by boli výborné tabuľky „vyslovujeme — píšeme — lebo povieme" ešte názornejšie a preukaznejšie.

V krátkej druhej kapitole *(Z tvorenia slov)* je stručná zmienka o tvorení podstatných mien (prechyľovanie, ženské priezviská), prídavných mien a príslovíek.

Podstatne dlhšia je ďalšia kapitola *(Z tvaroslovia)*, v ktorej sú výklady o skloňovaní podstatných mien (tu aj písania a skloňovania cudzích slov), prídavných mien, zámen a číslovíek. Potom nasledujú slovesá, príslovky, predložky, spojky a častice. Jednotlivé morfologicky príbuzné skupiny slov nerozoberá

autor podrobne a komplexne, ale sa sústreďuje iba na problematiku, ktorá je dôležitá najmä z hľadiska školskej praxe. Pritom hľadá styčné body medzi morfológiou a ostatnými rovinami jazykového systému, najmä s hláskoslovím (napr. rytmický zákon, vzťah dlhých samohlások, dvojhlások a krátkych samohlások v ohýbacích príponách a pod.). Ani tu nezabúda na tie body, kde sú v praxi nejasnosti a kde sa najčastejšie porušuje norma. V tejto súvislosti je dôležitá snaha čo najúplnejšie vymedziť okruh slov, ktoré majú v istom páde jednu z viacerých možných prípon. Autor pritom kombinuje kritériá významové a formálne. Zaujímavé — najmä pri podstatných menách — je to, ako autor uplatňuje požiadavku ekonomiky a štruktúrnosti pri výklade. Považujeme za správne, že sa autor sústredil najmä na tie pády, kde sa vedľa seba uplatňujú dve alebo aj tri pádové prípony. Užitočné je najmä hľadanie styčných bodov medzi triedami slov, ktoré sa skloňujú podľa odlišných vzorov (napr. *dub — stroj, chlap — hrdina).* Najmä metodicky je plodné to, že sa tvary jedného vzoru vykladajú na pozadí tvarov iného vzoru. Cez gen. pl. sa takto ukazuje štruktúrny vzťah medzi jednotlivými vzormi toho istého rodu *(žena — ulica, mesto — srdce),* ale aj medzi podstatnými menami ženského a stredného rodu *(žena — mesto).* Keďže v podstate ide o ten istý model tvorenia tvaru, ktorý je pri týchto podstatných menách „najťažší", naskytá sa aj v školskej praxi možnosť ozrejmovať (vykladať, opakovať, utvrdzovať) jedno druhým.

Aj v tejto kapitole autor upozorňuje na nesprávne alebo nárečové tvary, aby aj takto zdôraznil spisovnú podobu. Preto prekvapuje, že pri slovesách vzoru *rozumieť* sa neuvádza nenáležitý tvar prítomníka „rozumia", ktorý sa v praxi veľmi často objavuje. Vzhľadom na praktické zameranie príručky (aj preto, že vlastne nejde iba o pravopisnú príručku v pravom zmysle slova) sa žiadalo podrobnejšie hovoriť o používaní osobných privlastňovacích zámen a o používaní zvratného privlastňovacieho zámena, ale aj o používaní vymedzovacích zámen. Tu je v praxi veľa nejasností, a to nielen v ústnych, ale aj v písaných prejavoch.

Pravdepodobne nedopatrením zostalo slovo *pník* (str. 77) pod bodom 1; ide totiž o zdrobnené meno, a teda patrí pod bod 2. Pri klasifikácii podstatných mien mužského rodu, ktoré majú v nom. pl. príponu *-ovia,* sa aj pri slovách typu *génius* malo vychádzať z podoby nom. sg. Tu a na iných miestach sa nemala vypustiť poznámka, že ide o cudzie slová. Podľa vzoru *pekný* (s. 101) sa skloňujú aj niektoré zámená, z čísloviek nielen radové, ale aj iné druhy.

Prvú časť knihy uzatvára kapitola *Zo skladby.* Tu je podrobnejší výklad o spájaní predložiek s pádmi a o používaní predložiek, najmä druhotných. Výklady sa nesú najmä na rovine správne — nesprávne. S postupom treba súhlasiť, lebo s výberom adekvátnej predložky v predložkovej väzbe majú používatelia spisovného jazyka dosť problémov. Podrobnejšie ako v doterajších príručkách sa klasifikujú prípady menného prísudku v nominatíve a v inštrumentáli. Jadro kapitoly predstavuje časť o používaní interpunkčných znamienok (syntaktický pravopis).

Pozitívnou črtou prvej časti ako celku je primerané množstvo dokladového materiálu, ktorým sa exemplifikujú jednotlivé poučky. Pritom ide o autentické citáty z umeleckej a vedeckej literatúry a iba v menšej miere aj z oblasti hovorového štýlu (úzus). V prakticky orientovanej príručke dobre zvolený príklad hovorí niekedy viac ako podrobný výklad.

Sympatické je aj úsilie postihnúť dynamiku najmä morfologickej roviny ja-

zykového systému. Tým sa z jednej strany naznačuje, že ani gramatická stavba ako základná zložka nie je nemenná, a zároveň sa signalizujú vývinové tendencie (napr. pohyb pri vzoroch *dlaň* a *kosť;* pohyb od prípony *-ovia* k prípone *-i* pri životných podstatných menách; „aktivita" prípony *-o* pri tvorení príslovíek).

Isté výhrady však možno vysloviť k vnútornému členeniu práce, ku klasifikácii (diferenciácii) jej častí a nadpisov. Vzhľadom na povahu predmetu je väčšina výkladov založená na enumerácii. S tým je spojené nebezpečenstvo, že sa „zastrú" hranice medzi diferencovanými partiami, resp. že sa nepodarí vnútri enumeratívneho radu primerane hierarchizovať a klasifikovať. To, pravda, nie je otázka vecnej správnosti, ale metodicko-praktický problém. Konkrétne ide o to, že napr. na s. 93 nemal byť nadpis „Slová písané poslovenčeným pravopisom" vysádzaný kurzívou (ide o kontakt s nadpisom *I. Slová písané pôvodným pravopisom),* ale mal byť označený rímskou dvojkou. Podobne ruší aj nejednotnosť pri klasifikácii prípadov, kde býva dvojhláska *ia,* a prípadov, kde býva dvojhláska *ie* (s. 22—23).

Pravda, toto všetko je predovšetkým aj otázka typografickej úpravy knihy, ktorá nie vždy slúži prehľadnosti textu. Aj dobre premyslené a starostlivo zostavené tabuľky alebo schémy sú niekedy „prekryté" textom.

Autorom druhej, slovníkovej časti knihy je V. L a c a. V abecednom usporiadaní sa v tejto časti zachytáva bežná slovná zásoba dnešnej spisovnej slovenčiny, vrátane odbornej (okrem špeciálnych odborných slov). Slovník takto zachytáva okolo 20 000 hesiel; keďže sa však pri stavbe hesla využíva metóda hniezdovania, obsahuje slovník podstatne viac lexikálnych jednotiek.

Aj v štruktúre slovníka a v stavbe hesla sa v istom zmysle odráža praktické zameranie príručky. Evidentné je úsilie autora podať čo najúplnejšie informácie o vecnovýznamovej, pravopisnej (poprípade aj výslovnostnej) a gramatickej stránke slova. Preto sa za heslovým slovom, ktoré je v základnom pomenovacom tvare (nom. sg., neurčitok), uvádzajú podrobné gramatické údaje.

Pri podstatných menách sa uvádzajú všetky tvary, pri ktorých by v praxi mohli vzniknúť pochybnosti o použití adekvátnej prípony. Obligátne sa uvádza prípona gen. sg. Kde je to potrebné, uvádzajú sa aj ďalšie tvary. Pri podstatných menách ženského a stredného rodu je to okrem gen. pl. ešte aj dat. a lok. sg., poprípade aj prípony ďalších pádov plurálu. Pri podstatných menách mužského rodu je to najmä lok. sg. (interferencia prípon *-i, -e),* ale aj nom. pl. a inštr. pl. Neraz sa takto pri podstatnom mene zachytáva takmer celá paradigma (i s dvojtvarmi), napr.: „abdikácia, -ie, 3. a 6. p. -ii, mn. č. -ií, -iám, -iách, -iami"; „menšiteľ, 2. a 4. p. -a, 3. p. -u/-ovi, 6. p. -li, mn. č. -le/-lia, 4. p. -le/-ľov".

Pri slovesách je uvedená prípona 3. os. sg. prítomníka, ale v prípade potreby aj iné tvary (3. os. pl. prítomníka, rozkazovací spôsob, tvar základného tvaru min. času). Ďalším gramatickým údajom je slovesná väzba; tento údaj sa však neuvádza pri všetkých slovesách.

Pokiaľ ide o súbor gramatických údajov, ktoré sa uvádzajú pri heslovom slove, možno povedať, že autor starostlivo zvažoval, ktoré sú pri danom slove nevyhnutné. Šlo mu najmä o to, aby uviedol potrebné tvary pri tzv. „ťažších" slovách, kde v praxi dochádza ku kolísaniu. A jednako sa zdá, že v niektorých prípadoch — práve vzhľadom na prax — mohli byť údaje podrobnejšie. Máme na mysli také „neproblémové" slová, ako napr. slovo *more,* pri ktorom sa mohla uviesť

prípona inštr. pl. *(-ami),* lebo sa tu často stretávame s tvarom „moriami" (ale aj „srdciami"), dokonca aj v písaných prejavoch. Domnievame sa tiež, že pri slovesách by bol býval užitočný údaj o slovesnom vide; s jeho určovaním má školská prax ťažkosti.

Zrejme ohľad na používateľa viedol autora k tomu, že pri cudzích, ale aj viacerých domácich slovách podáva výklad ich významu. Aj to je iste dobrá cesta, ako rozširovať aktívnu slovnú zásobu žiakov. Zároveň sa aj tým dokazuje, že nejde iba o pravopisný slovník v úzkom zmysle slova, ale naozaj o pomôcku, ktorá „má pomôcť žiakom vyšších ročníkov ZDŠ a žiakom stredných škôl odstrániť medzery v pravopise a gramatike, obnoviť si zabudnuté a naučiť sa správne a spisovne vyjadrovať pri písomnom prejave". Možnc konštatovať, že autorovi slovníka sa tento cieľ podarilo dosiahnuť. Iná vec je, že názov knihy takéto zameranie slovníka nepredznamenáva.

Výklady významu slova sa zväčša vyznačujú úsilím o stručnosť. Vecno-významový výklad sa kombinuje s výkladom synonymickým. Niekedy sa však dostali do textu aj náročnejšie definície, napr. „enzým — koloidná chemická látka urýchľujúca biochemické procesy"; (porov. SSJ I., s. 370: „látka organického pôvodu spôsobujúca chemické pochody"). Problém je v tom, že sa v definícii použil chemický termín (koloid, koloidný), ktorý inak v slovníku nie je uvedený. V ojedinelých prípadoch zas výklad celkom nevystihuje vecný význam slova, napr. „mat — postavenie v šachovej hre". Takéto vymedzenie je úzke. *Mat* je koncové postavenie v šachovej hre, pri ktorom sa kráľ nemôže hýbať (pozri SSJ II., s. 105) a ktoré znamená porážku jedného zo súperov.

Ešte dodávame, že vzhľadom na určenie knihy sa mal viac sledovať „kontakt" medzi prvou časťou knihy a slovníkom. Máme na mysli to, že viac slov, ktoré sa uvádzajú ako príklady (spravidla ide o izolované slová), nie sú v slovníkovej časti. Nejde pritom o nárečové slová (*lišťať sa,* s. 10), zriedkavé slová (*zámik,* s. 13) alebo úzko odborné slová (*biplán, dystrofia, dysfónia,* s. 18), ale napr. o také slová ako *enjambement* (a to aj napriek tomu, že sa v texte vysvetľuje), lebo je to literárnovedný termín, ktorý pozná aj škola. Práve v slovníku by si mohol žiak overiť jeho pravopis, výslovnosť a morfologickú charakteristiku.

Záverom konštatujeme, že *Príručka slovenského pravopisu pre školy* môže dobre plniť všetky úlohy, o ktorých sa autori zmieňujú v úvode knihy. Teoreticko-metodologicky korešponduje s najnovšími poznatkami o našom jazyku a zároveň rešpektuje metodicko-praktické požiadavky školskej praxe. Preto môže byť dobrým pendantom k doterajším učebniciam ako príručka podávajúca súhrnné poučenie o základných otázkach spisovnej slovenčiny.

J. Findra

STRAKOVÁ, V.: Substantivní derivace (v ruštině a češtině). Studie ČSAV č. 1, 1973. Praha, Academia 1973. 132 s.

Práca V. Strakovej reprezentuje ten smer slovotvorného bádania, v ktorom sa derivácia (tvorenie slov odvodzovaním) chápe v tesnej súvislosti s flexiou ako súčasť morfológie. Prevažne je zameraná na výrazový plán slovotvornej roviny, t. j. na výklad morfonologických javov, ktoré sa vyskytujú pri derivácii. Autorka si kladie za cieľ postihnúť podľa možnosti čo najširší okruh javov akýmkoľvek spôsobom súvisiacich s postupmi, na základe ktorých pridaním derivačnej morfémy (slovotvorného formantu) k derivačnej báze vzniká odvodené slovo. Predpokladom opisu derivácie je vymedzenie jej miesta v jazykových rovinách. Derivačné postupy sa podľa autorky realizujú v rozmedzí dvoch susedných rovín: morfologickej a lexikálnej. Pre pochopenie autorkinej koncepcie je dôležité jej konštatovanie, že pri opise derivácie v jazykoch flektívneho typu nevystačíme s morfologickou a lexikálnou rovinou. Derivačný akt sa v týchto jazykoch adíciou derivačnej morfémy nevyčerpáva. Musí dôjsť k syntéze štruktúrnych zložiek slova, v rámci ktorej sa realizujú fonematické javy na morfematickej hranici: zjednodušovanie spoluhláskových skupín, prekrývanie, konsonantická a vokalická epentéza (epentetickými fonémami nazýva V. Straková tie elementy slova, ktoré majú iba konštrukčnú funkciu, teda prvky, ktoré J. Horecký nazýva interfigovanými morfami). Treba vyriešiť i sylabickú a prozodickú stránku derivátu (vkladné vokály, prízvuk, kvantita). Všetky tieto javy predstavujú zasahovanie fonologickej roviny do derivačného postupu. Toto zasahovanie autorka nazýva fonologickými korekciami.

V zhode s tendenciou, ktorá sa v ostatnom čase v lingvistike čoraz viac presadzuje, morfologickú rovinu charakterizuje V. Straková a) repertoárom jednotiek, b) súborom pravidiel. Repertoár morfém tvoria tri základné triedy morfém: lexikálne, flektívne a derivačné morfémy. Pravidlá uplatňované na morfologickej rovine rozdeľuje autorka na pravidlá kombinability morfém a pravidlá fonologických korekcií. Pravidlá kombinability sú dané pravidlami kombinability tried, pravidlami slovnodruhovej kombinability a pravidlami sémantickej kombinability. V. Straková si je teda vedomá toho, že každá zo súboru určitej triedy morfém sa v praxi nekombinuje s každou z morfém príslušnej kombinovateľnej triedy. Sama tvrdí, že realizácia pravidiel kombinability má selekčný charakter. Až vylúčením nevhodných kategórií morfém a vylúčením nevhodných slovnodruhových a sémantických kategórií dospievame k lexikálnym morfémam, ktoré sa môžu spájať s danou derivačnou morfémou. Hoci si autorka uvedomuje nevyhnutnosť týchto fáz, vo svojej práci na ne neprihliada. Sleduje derivačné postupy až od okamihu, keď už máme do činenia s konkrétnymi zložkami — derivačnou bázou a derivačnou morfémou.

Derivačné postupy možno podľa V. Strakovej rozložiť na rovinu konštituentov a rovinu fonologických korekcií. Pri ďalších stupňoch derivácie, t. j. keď sa od odvodeného slova odvodzuje ďalšie odvodené slovo, tieto dve roviny sa v opise postupne vracajú, majú teda rekurzívny charakter.

Výrazovej stránke morfém venuje autorka pozornosť v kapitole *Štruktúra slova a štruktúra morfémy*, kde preberá základné črty morfém: fonematické zloženie, kombinabilitu a variabilitu všeobecne, nezávisle od triedenia na lexikálne, derivačné a flektívne morfémy, i v kapitole venovanej derivačným mor-

fémam. Pri skúmaní fonematického zloženia morfém si všíma pomer konsonantov a vokálov v morféme. Kombinabilita morfém je určená predovšetkým kategoriálne, t. j. spájateľnosťou tried morfém v štruktúrnom modeli slova (štruktúra slova je určená účasťou a počtom lexikálnych, derivačných a flektívnych morfém v slove). Na konečné utváranie odvodeného slova má veľký dosah miesto, kde dochádza ku kontaktu jednotlivých morfém — morfematická hranica. Všetky tri morfematické hranice slova, hranica medzi prefixom a lexikálnou morfémou, hranica medzi lexikálnou morfémou a sufixom a hranica medzi sufixom a flektívnou morfémou môžu byť zdôraznené fonologickými prostriedkami, ktoré spĺňajú funkciu hraničných signálov (najčastejšie sú to také kombinácie foném, ktoré nie sú prípustné vnútri morfémy).

V. Straková si všíma i javy, ktoré stierajú zreteľnosť morfematickej hranice: zjednodušovanie spoluhláskových skupín (trunkácia), prekrývanie istých fonematických skupín alebo i celých morfém (rus. termín *naloženije*). Tieto morfonologické procesy rovnako ako morfonologické procesy, ktoré sprevádzajú základné derivačné postupy: adíciu (zväčšovanie rozsahu medzi východiskovou a výslednou lexikálnou jednotkou), substrakciu (zmenšovanie tohto rozsahu) a substitúciu (ktorá vzniká kombináciou substrakčného a adičného postupu), sa v autorkinej práci podávajú pomerne bezproblémovo. V súčasnosti sa však o týchto morfonologických procesoch živo diskutuje a existuje tu mnoho sporov. Na príčiny sporného výkladu prekrývania foném (morfém), odčitovania morfém *(usečenije)* poukázal D. S. Worth vo svojom príspevku *Morfonologija slavianskogo slovoobrazovanija* na VII. slavistickom zjazde vo Varšave. Zásadný význam má Worthova téza o potrebe rozlišovať morfonologické javy, ktoré existujú nezávisle od gramatickej koncepcie bádateľa a teda sú inherentné jazyku (tieto javy musia existovať v každej gramatike; patrí sem napr. palatalizácia, interfixácia), a morfonologické javy, ktoré vyplývajú z teoretických koncepcií bádateľov a v opise ktorých môžu byť rozdiely podmienené typom gramatického opisu, predovšetkým analytickým či syntetickým charakterom gramatiky. Anatytický a syntetický prístup lingvistického opisu rozlišuje aj V. Straková, možnosť syntetického (a teda i generatívneho) opisu však pripúšťa predovšetkým na opis jednotiek nadmorfémovej úrovne.

Derivačný systém je podľa autorky daný a) repertoárom jednotiek (za funkčné jednotky derivačného systému pokladá inventár derivačných morfém), b) usporiadaním repertoáru a c) súborom pravidiel spojených s fungovaním daného repertoáru. Slovotvorne motivovanú časť slovnej zásoby možno na základe totožnosti derivačnej morfémy rozložiť na derivačné rady (napr. trieda derivátov spojená identitou sufixu *-k-a* vytvára derivačný rad sufixu *-k-a*). V. Straková pracuje aj s pojmom derivačnej paradigmy. Derivačná paradigma vzniká podľa autorky usporiadaním derivačného systému na základe vzťahov medzi derivačnými typmi, ktoré naznačujú možnosti ďalšej derivácie. Derivačnú paradigmu vytvára napr. tento sled derivátov:

rukovodiť — rukovoditeľ — rukovoditeľstvo — rukovoditeľstvovať
predať — predateľ — predateľstvo — ∅

(Naše chápanie sa odlišuje od autorkinho tým, že podľa nášho názoru slovotvorná paradigma zachytáva sledy derivátov odvodených od toho istého základu bez ohľadu na ich vzájomnú nadväznosť v horizontálnej línii; porov. Buzássyová, K.: Intencia slovesného deja a deverbatívna slovotvorná paradigma. Jazykovedný časopis, 21, 1970, s. 113—123.)

Za významný prínos autorky pokladáme vymedzenie zhôd a rozdielov medzi derivačným a flektívnym systémom. Flektívna paradigma je viazaná na jeden slovný druh, derivačná paradigma nie je obmedzená rámcom slovného druhu; jednotlivé derivačné typy slúžia na preklenutie hraníc medzi slovnými druhmi. Flektívna paradigma je zo synchrónneho hľadiska uzavretým systémom s pevným počtom členov, niet tu prázdnych miest. Naproti tomu v derivačnom systéme treba s prázdnymi miestami počítať. Medzi morfologickým charakterom lexikálnej jednotky a výberom istého radu koncoviek existuje jednoznačný vzťah. Medzi derivačnou morfémou a morfologickým charakterom derivačnej bázy nie je jednoznačný vzťah, existuje tu výber z možných sufixov.

Práca V. Strakovej si nekladie za cieľ sústavne sledovať konfrontačný zreteľ, napriek tomu je v nej veľa cenného konfrontačného materiálu. Uvádzajú sa tu zhody a rozdiely medzi ruštinou a češtinou v tendencii k univerbizácii, v inventári a v distribúcii sufixov, v alternáciách ap. V jednotlivých prípadoch, napr. pri opise slabičných rozdielov pri deminutívnej derivácii, prihliada autorka aj na slovenčinu a iné slovanské jazyky. Kapitola o deminutívnej derivácii je veľmi podnetná a zaujímavá najmä tým, že sa tu sledujú nielen výrazové, ale i obsahové korelácie a porušovanie morfologickej a sémantickej korelácie. Autorkina práca tu podnecuje ku konfrontácii deminutív v češtine a slovenčine. Rozdiely v sylabických pomeroch, v kvantite a v zákonitostiach vkladania hlások môžu tu viesť k rozdielnym korelačným vzťahom (porov. čes. *dům — domek — domeček;* sloven. *dom — domček*). Neexistencia druhého člena paradigmy môže viesť k tomu, že ekvivalenty derivátov, ktoré sa v češtine tvoria na druhom stupni odvodzovania, v slovenčine sa tvoria na prvom stupni odvodzovania.

Monografia V. Strakovej je cenným príspevkom do teórie odvodzovania, ktorý prehlbuje systémový pohľad na deriváciu. Na knižke je sympatické prehľadné usporiadanie problematiky, presné vymedzenie termínov a ich dôsledné používanie.

K. Buzássyová

ROZLIČNOSTI

Chata — chatáriť, chatovať. — V Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV sa chystá druhé, prepracované vydanie Slovníka slovenského jazyka (ďalej SSJ). Jednou z úloh pri revidovaní tohto základného lexikografického diela v slovenčine bude aj dopĺňanie slovnej zásoby zachytenej v prvom vydaní SSJ novými slovami vyexcerpovanými z najnovšej umeleckej i odbornej literatúry, z dennej i periodickej tlače, ako aj dopĺňanie hesiel takými významami, ktoré v prvom vydaní neboli spracované.

O slovesách *chatáriť* a *chatovať* chceme uviesť niekoľko poznámok práve z hľadiska ich spracovania v druhom vydaní SSJ. Sloveso *chatáriť* je zachytené a spracované v SSJ ako slovo z hovorového štýlu (označené skratkou hovor.) s týmito dvoma významami: 1. tráviť čas, dovolenku v chate; 2. byť chatárom. Ani jeden ani druhý význam tohto slovesa nie je v SSJ doložený, to značí, že ich výklad nie je exemplifikovaný ani typickým spojením, ani dokladom z literatúry. Na prvý význam sme nenašli nijaké doklady ani v najnovšej excerpcii slovníkovej kartotéky, na druhý význam je síce tiež veľmi málo dokladov, ale tento význam slovesa *chatáriť* je pomerne známy. Aj z derivačného hľadiska je toto sloveso v uvedenom význame pomerne priezračné: je utvorené od podstatného mena *chatár*. Patrí do skupiny slovies, ktoré vyjadrujú význam „byť tým alebo správať sa tak ako to, čo sa pomenúva základným substantívom" (porov. Morfológia slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 456). Sloveso *chatáriť* primárne teda vyjadruje činnosť agensa označeného podstatným menom *chatár* (Morfológia slovenského jazyka uvádza tieto dvojice: *vladár — vladáriť, tokár — tokáriť, drotár — drotáriť, hrobár — hrobáriť, rybár — rybáriť*). Novší výskum slovies tohto typu ukazuje, že existujú dva spôsoby tvorenia týchto slovies, a to príponou *-iť* a príponou *-čiť* (porov. príspevok M. Marsinovej *Názvy typu murárčina,* Slovenská reč, *35*, 1970, č. 3, s. 158). Hoci sa táto otázka nedotýka priamo toho, čo touto poznámkou sledujeme, chceli by sme upozorniť autorov, ktorí budú spracúvať túto časť slovníka, aby vzali do úvahy aj novší tvar infinitívu *chatárčiť* (ak budú doklady).

Z doterajšieho výkladu vyplýva, že prvý význam slovesa *chatáriť* uvedený v SSJ nemá oporu ani v derivačnom systéme, ani v základnej sémantike slovies tohto typu. Okrem toho aj malou dotazníkovou formou sme zistili, že význam slovesa *chatáriť*, ktorý sa v SSJ uvádza ako prvý, je takmer neznámy (z počtu okolo dvadsať opýtaných tento význam poznala iba jedna osoba).

Obidve zistenia nás vedú k tomu, aby sme na vyjadrenie významu „tráviť čas, dovolenku v chate" hľadali iný typ slovesa (odvodený, pravdaže, od toho istého alebo podobného základu, od ktorého je odvodené aj sloveso *chatáriť*). Veľmi vhodným sa nám tu pozdáva typ slovesa na *-ovať*, ktorý vo svojej lexikálnej charakteristike má aj význam „robiť to, čo vyplýva z podstaty základného substantíva" (porov. Morfológia slovenského jazyka s. 454). Medzi príkladmi, ktoré sa v Morfológii uvádzajú na tento typ slovies, nie je síce ani jedno také sloveso, podľa ktorého by sme mohli priamo alebo analogicky utvoriť hľadané sloveso, ale existencia takéhoto slovesa sa v Morfológii predsa len predpokladá. Inštruktívnejší je tu SSJ, ktorý z hovorovej slovnej zásoby

zachytáva dve takéto slovesá: *stanovať* a *bivuakovať* (podobu *bivakovať* navrhuje používať J. Ružička v príspevku *Bivuak, či bivak*, Slovenská reč, *26*, 1961, č. 5, s. 315—316). Sloveso *stanovať* je utvorené od podstatného mena *stan* príponou *-ovať*, sloveso *bivuakovať (bivakovať)* od podstatného mena *bivuak (bivak)* taktiež príponou *-ovať*. Sloveso *stanovať* má podľa SSJ tento význam: táboriť pod stanom; sloveso *bivuakovať (bivakovať)* má tento výklad: spať pod holým nebom, táboriť. Aj od podstatného mena *chata* môžeme tým istým spôsobom utvoriť sloveso *chatovať* s podobným významom, aký majú dve uvedené slovesá: tráviť čas, dovolenku v chate.

Všetky tri slovesá *(bivuakovať, chatovať, stanovať)* sú charakteristické tým, že vyjadrujú význam „tráviť istý (obyčajne voľný) čas", ale tento spoločný význam je pri každom slovese bližšie špecifikovaný a modifikovaný sémantikou základného podstatného mena, od ktorého sú tieto slovesá odvodené, teda *bivuak, chata, stan:* bivuak = nocľah pod holým nebom (obyčajne pri horolezeckom výstupe); sloveso *bivuakovať* má podľa toho význam „nocovať pod holým nebom (bez stanov alebo iného prístrešia)"; chata = drevený dom na letovanie, turistický hotel v horách; sloveso *chatovať* má podľa toho význam „tráviť istý čas (obyčajne dovolenku, víkend) v chate"; stan = skladacie prenosné zariadenie z nepremokavej látky slúžiace na prechodné ubytovanie, obyčajne na nocľah v prírode; sloveso *stanovať* má podľa toho význam „tráviť istý čas (obyčajne dovolenku, víkend) pod stanom, táboriť pod stanom".

Slovesá *bivuakovať, chatovať, stanovať* svojou spoločnou sémantickou zložkou (tráviť istý čas niekde) sú veľmi blízke slovesám typu *zimovať, letovať, sviatkovať, víkendovať, dovolenkovať* a pod. Odlišujú sa navzájom špecifikáciou (modifikáciou) základnej spoločnej sémantiky: pri slovesách *bivuakovať, chatovať, stanovať* je to modifikácia z hľadiska miesta *(bivuak, chata, stan)*, pri slovesách druhej skupiny je to modifikácia z hľadiska istého časového obdobia *(zima, zimný čas, leto, letný čas, sviatok, sviatočný čas, víkend, čas víkendu, dovolenka, čas dovolenky)*.

Poznámku o dvoch významoch slovesa *chatáriť*, uvedených v SSJ, môžeme uzavrieť konštatovaním, že jeho prvý význam (tráviť istý čas, dovolenku v chate) nie je adekvátny z hľadiska sémanticko-derivačného typu desubstantívnych slovies na *-iť* (medzi ktoré patrí aj sloveso *chatáriť*), ktorých základný význam je „byť alebo správať sa tak ako to, čo sa pomenúva základným substantívom". Na vyjadrenie významu „tráviť istý čas (obyčajne dovolenku, víkend) v chate" je podľa našej mienky najvhodnejšie sloveso *chatovať*, ktoré zo sémantickej i formálnej stránky patrí do skupiny desubstantívnych slovies na *-ovať*. Tieto slovesá vyjadrujú deje vyplývajúce z významu základného substantíva, od ktorého sú odvodené. Konkrétne ide o skupinu týchto slovies: *bivuakovať, stanovať, zimovať, letovať, sviatkovať, víkendovať, dovolenkovať* a pod. Sem možno zaradiť aj sloveso *chatovať*. *F. Kočiš*

Epikurejec, epikurejský, či epikurovec, epikurovský? — Pri používaní dvojtvarov často badať v praxi kolísanie, najmä keď si názory na daný jazykový jav odporujú aj v odbornej literatúre. Chceli by sme upozorniť na jeden takýto prípad. Ide o dvojtvary typu *epikurejec/epikurovec* a *epikurejský/epikurovský*.

V 1. zv. Slovníka slovenského jazyka (SSJ) sa uvádzajú obidve podoby podstatných mien utvorených od vlastného mena *Epikuros: epikurejec* i *epikurovec*. Pri podstatnom mene *epikurejec* uvádza SSJ dva významy: 1. prívrženec Epi-

kurovho učenia; 2. zmyselný človek, pôžitkár, rozkošník; pri podstatnom mene *epikurovec* jeden význam: prívrženec, nasledovník Epikura: Podobne vysvetľuje významy týchto podstatných mien Slovník cudzích slov A. Hollého — Ľ. Zúbka (1. vyd. Bratislava, Tatran 1953, s. 266.) a čiastočne aj M. Šalingová v Malom slovníku cudzích slov (1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1958, s. 120), ktorá pokladá obidva varianty za rovnocenné. V 3. vydaní Slovníka cudzích slov S. Šalinga, M. Šalingovej a O. Petra (Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970, s. 304—305) sa pripisujú uvedeným substantívam celkom opačné významy. Pri podstatnom mene *epikurejec* sa uvádza primárny význam „prívrženec epikureizmu" a pri substantíve *epikurovec* sekundárny význam „rozkošník, sveták", hoci pre pôžitkárstvo, svetáctvo sa uvádza pomenovanie *epikurejstvo,* nie *epikurovstvo.*

Prečo sa utvorili od vlastných mien *Epikuros, Pytagoras* podoby podstatných mien *epikurejec, pytagorejec* popri *epikurovec, pytagorovec* a podoby prídavných mien *epikurejský, pytagorejský* popri *epikurovský, pytagorovský?*

V spisovnej slovenčine sa podstatné mená vyjadrujúce prívržencov, nasledovníkov, príslušníkov niekoho, resp. niečoho tvoria často slovotvornou príponou *-ovec.* Napr. *štúrovec, leninovec, bakuninovec, kantovec.* Prídavné mená, ktoré vyjadrujú vzťah príslušnosti k nejakej osobnosti alebo smeru, sa tvoria slovotvornou príponou *-ovský,* napr. *hviezdoslavovský, aristotelovský, heglovský.* Ak sa však do slovenčiny kalkovalo prídavné meno utvorené od vlastného mena majúceho podobu latinského adjektíva, napr. *Hebraeus, Epicureus, Pythagoreus,* zachovalo si blízkosť s jeho latinskou podobou: *hebrejský, epikurejský, pytagorejský.* Podobne vznikli podstatné mená *epikurejec, pytagorejec,* pri ktorých je zvuková blízkosť s latinskými podobami: *Epicurei, Pythagorei* ešte výraznejšia. Tvorenie slov derivačnými príponami *-ejec, -ejský* je v spisovnej slovenčine osihotené a neproduktívne, postupne sa aj od uvedených vlastných mien utvorili substantíva a adjektíva pomocou bežných a systémových slovotvorných prípon *-ovec, -ovský.*

Súhlasíme s hodnotením variantov *epikurejec/epikurovec* v Slovníku slovenského jazyka. Pri ďalšom vývine spisovnej slovenčiny predpokladáme postupné nahradenie typov *epikurejec, epikurejský* tvarmi *epikurovec, epikurovský,* ako to signalizuje Latinsko-slovenský slovník J. Špaňára (1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1962, s. 219 a 530), v ktorom sa pri podstatných menách *Epicurei, -orum; Pythagorei, -orum* uvádzajú slovenské ekvivalenty *epikurovci, pytagorovci.*

Nazdávame sa, že je nesprávne pripisovať podstatnému menu *epikurovec* iba sekundárny význam „rozkošník, sveták," keď v systéme slovenského jazyka substantíva typu *štúrovec, epikurovec, leninovec* označujú mená nositeľa vlastnosti podľa príslušnosti k nejakému hnutiu, smeru, alebo k nejakej spoločenskej organizácii. *M. Semjanová*

Zvláštnôstka. — V spisovnej slovenčine sa bežne hovorí o platnosti tzv. rytmického zákona, t. j. pravidla o skracovaní dlhej slabiky po predchádzajúcej dlhej slabike (pričom dlhé sú nielen slabiky s jednoduchými dĺžkami, ale aj slabiky s dvojhláskami *ia, ie, iu, ô*). V dnešnej spisovnej slovenčine má tento rytmický zákon značne obmedzenú platnosť. Svedčia o tom početné prípady, v ktorých sa rytmický zákon nedodržiava (tradične sa označujú v jazykovednej literatúre ako výnimky z rytmického zákona). Podrobný rozbor rytmického

zákona ukazuje, že takýchto výnimiek z rytmického zákona vo vývine spisovnej slovenčiny v minulosti aj dnes stále viac pribúda, takže prípadov, v ktorých rytmický zákon platí, je skoro toľko ako prípadov, v ktorých tento zákon neplatí. (Podrobnejšie o tom pozri v našej práci *Rytmický zákon v spisovnej slovenčine*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1955.) Z tohto hľadiska sa termín „výnimka (výnimky) z rytmického zákona" ukazuje ako problematický. V našich základných normatívnych príručkách sa pritom ani nespomínajú všetky prípady, v ktorých rytmický zákon neplatí. Hovorí sa napr. o slovách s príponou *-ár*, ale nespomínajú sa slová s príponou *-iar* (variant prípony *-ár*), napr. *sieť — sietiar, múka — múčiar*, nespomínajú sa slová s príponou *-ák/-iak*, napr. *pancierový vlak — pancierák, drôt — drôtiak* alebo slovesné tvary typu *naliavší, vyliavší* a i. Výnimky sa pritom vyskytujú v rámci jednoduchých aj zložených slov, a to pri tvorení nových slov alebo pri ich ohýbaní. Podľa toho môžeme hovoriť o slovotvorných alebo tvaroslovných „výnimkách z rytmického zákona". K slovotvorným výnimkám patria napr. prípady *čiapkár, sietiar, ohrieváreň, drôtiak*, k tvaroslovným výnimkám tvary gen. pl. *básní* (tvary s príponou *-í* po predchádzajúcej dĺžke), *výhier, čísiel* (tvary s vkladnými dvojhláskami), *chvália* (slovesné tvary s príponou *-ia* po predchádzajúcej dĺžke) a i. Čo sa týka otázky, či pribúdajú skôr výnimky z rytmického zákona (RZ) pri tvorení slov a či pri tvorení tvarov, možno odpovedať v tom zmysle, že v minulosti sa skôr uplatnili výnimky z RZ pri tvorení tvarov, dnes skôr pri tvorení slov. V niektorých prípadoch sa oba typy výnimiek z RZ dotýkajú alebo prekrývajú, lebo tvarotvorný prostriedok slúži zároveň ako prostriedok na tvorenie nových slov, napr. *páv — páví* (príponou *-í* sa tu tvorí nové slovo, pričom *-í* je zároveň aj príponou 1. pádu sg. muž. rodu, čiže je zároveň nielen odvodzovacou príponou, ale aj pádovou príponou, čo ukazuje porovnanie s tvarmi *páviehо, páviemu, pávej, pávou* atď.).

Pozorovanie jednotlivých výnimiek z rytmického zákona ukazuje ďalej, že najčastejšie dochádza k porušovaniu RZ pri stretávaní sa slabiky s jednoduchou dĺžkou a slabiky s dvojhláskou alebo pri stretávaní sa dvoch slabík s dvojhláskami, čo znamená, že dvojhlásky sú prístupnejšie porušovaniu RZ ako jednoduché dĺžky.

Naše uvedené pozorovanie, že totiž dnes pribúdajú najmä slovotvorné výnimky z RZ, potvrdzuje aj slovo *zvláštnôstka*, ktoré sa zaznamenáva v Slovníku slovenského jazyka (5. zv. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1964, s. 758). Substantívum *zvláštnôstka* je odvodené od slova *zvláštnosť* príponou *-ka*, ktorou sa bežne u nás tvoria deminutíva od ženských podst. mien. Podobne sa tvorí substantívum *slabôstka* od substantíva *slabosť*, slovo *kôstka* od *kosť*, *drobnôstka* od *drobnosť*, *pevnôstka* od *pevnosť*. Sprievodným javom odvodzovania substantív s príponou *-ka* od substantív ženského rodu na *-osť* je predĺženie kmeňovej samohlásky *o* na dvojhlásku *ô*, t. j. alternácia *o/ô*. Pri slove *zvláštnosť* pred slabikou so samohláskou *o* predchádza dlhá slabika (slabika so samohláskou *á*). Ak sa má dodržať RZ, potom by sa v prípade derivácie od substantíva *zvláštnosť* nemala samohláska *o* predĺžiť na *ô*. Teda od substantíva *zvláštnosť* by sa mal utvoriť derivát *zvláštnostka*. Skutočne doložený a v Slovníku slovenského jazyka aj zaznamenaný tvar bez akejkoľvek obmedzujúcej poznámky je *zvláštnôstka*, v ktorom je dlhá slabika po predchádzajúcej dlhej slabike. Je to teda ďalší typ výnimiek z rytmického zákona, a to pri odvodzovaní deminutív od slov na *-osť*. Tým sa zasa

potvrdzuje spomínané už konštatovanie o tom, že v súčasnosti sú produktívne najmä slovotvorné výnimky z RZ. Príklad *zvláštnôstka* potvrdzuje ďalšie naše tvrdenie, že výnimky z RZ pribúdajú najmä v prípade stretávania sa jednoduchej dĺžky s dvojhláskou alebo dvoch slabík s dvojhláskami.

S podobným tvorením sa stretávame aj pri iných slovách, napr. *hlúpôstky* (G. de Maupassant, Mont-Oriol, Bratislava 1960, s. 181), *miestnôstke* (Večerník, 1. 4. 1964, s. 3), *miestnôstka* (P 24 — Pravda na weekend 2, 1969, č. 14, s. 2). Aj tu ide o stretávanie sa jednoduchej dĺžky a dvojhlásky alebo dvoch dvojhlások.

L. Dvonč

Kielce — kielecký. — V príspevku *Deriváty typu Cyperčan v spisovnej slovenčine* (Slovenská reč, *38*, 1973, s. 219—228) sme ukázali, v ktorých prípadoch sa pri tvorení obyvateľských mien a prídavných mien od zemepisných názvov, ktorých kmeň (tvarotvorný základ) sa končí na spojenie dvoch spoluhlások (napr. Dukla, Jaslo, Varna, Cyprus, Kladno, Agra, Konakry, Coimbra, Počúvadlo atď.), používa vkladná samohláska *e* alebo vkladné *o*. Konštatovali sme, že vkladné *e* najčastejšie býva pri prídavných menách odvodených od zemepisných názvov na *-ce* s predchádzajúcou spoluhláskou, napr. *Dravce — dravecký, Ladce — ladecký* (ale aj *ladčiansky*), *Sobrance — sobranecký, Uherce — uherecký, Medzilaborce — medzilaborecký*. Pritom je zaujímavé, že obyvateľské mená odvodené od takýchto zemepisných názvov nemávajú vkladnú samohlásku, napr. *Dravce — Dravčan (Dravčanka), Medzilaborce — Medzilaborčan (Medzilaborčanka), Sobrance — Sobrančan (Sobrančanka)* atď.

Vkladné *e* alebo vkladné *o* sa okrem toho vyskytuje aj pri niektorých iných derivátoch domácich aj cudzích zemepisných názvov (najčastejšie miestnych názvov, t. j. názvov miest a obcí), napr. *Hámre — Hámorčan (Hámorčanka), hámorský, Vrútky — Vrútočan (Vrútočanka), vrútocký, Cyprus — Cyperčan (Cyperčanka), cyperský, Flandry — Flanderčan (Flanderčanka), flanderský, Moskva — Moskovčan (Moskovčanka), moskovský* atď., vcelku však tieto prípady sú skôr izolované, nepredstavujú výskyt vkladného vokálu *e* alebo *o* v istej uzavretej skupine slov, ako sú práve spomínané zemepisné názvy na *-ce*.

V uvedenej štúdii sme priniesli doklady na vkladné *e* len pri derivátoch niektorých domácich zemepisných názvov na *-ce* s predchádzajúcou spoluhláskou. Vkladné *e* sa však vyskytuje aj pri tvorení prídavného mena od cudzieho zemepisného názvu s takýmto zakončením. K poľskému názvu Kielce, zakončenému na *-ce*, pred ktorým je spoluhláska, je tvar prídavného mena *kielecký*, napr.: *Druhý raz v tomto roku rozkvitli agáty v oblasti Wislice v K i e l e c k o m vojvodstve.*

V tejto súvislosti mohol by sa, pravda, pripomenúť miestny názov *Selce*, ktorý sa tiež končí na *-ce* po predchádzajúcej spoluhláske, no pri ktorom príslušné prídavné meno nemá podobu „selecký", lež *selčiansky*. Analogicky podľa tvaru *selčiansky* by sme mohli uplatniť aj derivát *kielčanský*, v ktorom na rozdiel od tvaru *selčiansky* musí sa slabika pred príponou *-ský* skrátiť, lebo v prvej slabike *kiel-* sa v slovenčine vyslovuje dvojhláska. Takéto tvorenie v zásade nie je nemožné, má však istú nevýhodu v tom, že sa pri uplatnení alternácie *c/č* a krátení prípony *-iansky* na *-anský* do značnej miery vzďaľuje derivát od východiskového názvu *Kielce*. Táto otázka je pri odvodzovaní od cudzích zemepisných názvov omnoho citlivejšia ako pri odvodzovaní od domácich názvov, ktoré sa častejšie používajú, a tak aj vzťah jednotlivých foriem, často aj dosť vzdialených, je pevnejší ako pri cudzích názvoch. Preto podľa našej mienky je vhodnejšie prijať pre spisovnú slovenčinu formu *kielecký*, ktorá má nielen oporu v domácich derivátoch typu *dravecký, sobranecký* atď., ale predovšetkým tiež vhodne nadväzuje na pôvodný poľský derivát názvu *Kielce*.

Obyvateľské meno k názvu *Kielce* sa podobne ako pri domácich zemepisných názvoch na *-ce* tvorí bez vkladného vokálu *e: Kielčan*. Ženská forma obyvateľského mena je *Kielčanka*.

Názov *Kielce* sa nezaznamenáva v súpise zemepisných názvov a príslušných derivátov, ktorý prináša 6. zv. Slovníka slovenského jazyka (red. Š. Peciar, 1. vyd., Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968, s. 255—305). So zreteľom na to, že ide o pomerne dobre známy a dosť často aj používaný názov (najmä ako názov sídla príslušného kraja, vojvodstva), bude dobré pamätať na tento názov a jeho deriváty v budúcich vydaniach našich normatívnych príručiek.

L. Dvonč

Z knižnej produkcie VSAV

SLOVO A SLOVNÍK

Zborník obsahuje 30 referátov, prednesených na lexikologicko-lexikografickej konferencii v Smoleniciach v máji 1970. Konferenciu usporiadal Ústav svetovej literatúry a jazykov SAV a Ústav jazyků a literatur ČSAV v spolupráci s ďalšími jazykovednými pracoviskami — československými i zahraničnými, najmä s Jazykovedným ústavom Ľudovíta Štúra SAV.

Tematicky sú príspevky rozdelené do štyroch okruhov: 1. Lexika ako systém. 2. Dvojjazyčný slovník ako konfrontácia dvoch lexikálnych sústav. 3. Lexikálna jednotka v lexikografickom spracovaní. 4. Koncepcia Veľkého slovensko-ruského slovníka. Zborník Slovo a slovník je zhrnutím skúseností z dlhoročnej práce na Veľkom rusko-slovenskom a na Veľkom rusko-českom slovníku, ako aj na ostatných slovníkoch, a to dvojjazyčných i jednojazyčných.

256 strán — 28 obr. — v slovenčine — viaz. 30,— Kčs

Ján Stanislav

DEJINY SLOVENSKÉHO JAZYKA IV. SYNTAX 1

Základné dielo slovenskej historickej gramatiky, v ktorom autor Ján Stanislav, profesor Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, opisuje a vysvetľuje historickú skladbu slovenského jazyka. Jednotlivé javy uvádza do súvislosti s vývinom v iných slovanských jazykoch, pokiaľ existujú diela z historickej skladby slovanských jazykov. Nie všetky slovanské jazyky majú také diela, a preto je niekedy ťažko do podrobností sledovať vzájomné vzťahy v historickom vývine slovenskej skladby, s vývinom v niektorých slovanských jazykoch. Dielo i tak prináša množstvo nových pohľadov na tieto vzťahy. Ukázalo sa, že slovenčina obsahuje v historickej skladbe vplyvy českého jazyka, ale má i javy typicky slovenské.

416 strán, viaz. 63,— Kčs

SLOVENSKÁ REČ, časopis Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied pre výskum slovenského jazyka. Ročník 39, 1974, číslo 3. Vydáva Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Technická redaktorka Marta P a r á k o v á. Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48,—, jednotlivé číslo Kčs 8,—. Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48/VII. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin. Povolené výmerom SÚTI 7/13.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia. Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distribution rights are held by JOHN BENJAMINS, N. V., Periodical Trade, 54 Warmoesstraat, Amsterdam, Netherlands.

© by Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1974.

Kčs 8,—